OPINIONS.

Pandit Umapatidatta Sharma Pandeya, B. A., M. R. A. S., (London); Member of The Asiatic Society of Bengal, The Sahitya Sabha, The Banjia Sahitya Parishad, The Imperial Library, The Barabazar Library, The Kanyakubjamandal Pusthakalaya and The Hindi Sahitya Sabha, in Calcutta, The Nagaripracharini Sabha of Benares, The Nagaripracharini Sabha of Arrah; and Examiner, Calcutta University, etc., etc., etc.:—"I have gone through your valuable edition of Paninian Vyàkaran in the new garb of Bàlamanòramà. It will indeed be of immense value to the students when complete, for they will find in a nut-shell all that is worth knowing in the Vyàkaran collected together from Kàshika, Mahàbhàshya, Siddhàntha Kaumudì and other well-known works on the subject. The foot-notes contain sufficient hints to understand the text even without the help of a teacher, provided the student has an elementary knowledge of Sanskrit. Some of the aphorisms (Sutras) of Panini have been excellently elucidated. I wish this edition every success. Please send the other parts also when published. Thanking you in anticipation."

M. R. Ry. C. M. Padmanabhacharyar Avl., B.A., B.L., High Court Vakil, Coiambatore:—"I received your cards and Sri Bàlamanòrama Part I per V. P. P. I consider that this edition of Sanskrit Grammar is a very laudable undertaking and I wish the editor success. The Kaumudì is an invaluable treasury to all lovers of Sanskrit, and the Bàlamanòramà is the key to the treasury. The Public must therefore be very thankful for a publication of this Commentary in neat Devanagiri characters."

M. R. Ry. N. V. Desikachariar Avl., M.A., B.L., High Court Vakil, Coiambatore:—"Students of Panini and Siddhàntha Kaumudì usually feel the want of a simple, clear and exhaustive elucidation of the Sutras in their practical application. Such a want is fully supplied by the Bàlamanòramà, which, as its name implies, will make the study of Sanskrit Grammar a pleasant recreation. It deserves a prominent place in the library of every lover of Sanskrit knowledge."

M. R. Ry. K. S. Ganapathi Aiyar Avl., M. A., M. L., High Court Vakil, Trichinopoly:— "I have great pleasure in recommending to the public a Sanskrit publication undertaken by Brahmasrî Chandrasêkhara Sâstrigal of Trichinopoly. The work to which he is introducing the scholars of Sanskrit literature is a commentary on Siddhânta Kaumudî of Bhattôji Deekshita, the great authority on Sanskrit Grammar. The commentary is the work of Vâsudeva Deekshita and is known as Bâlamanôramâ. As its name implies, it is easy of comprehension. Other commentaries on Siddhânta Kaumudî are more pretentious and cause an amount of discussion which seems bewildering to the student. But Bâlamanôramâ is lucid in the highest degree. I have had the advantage of reading parts of it with the help of the learned Pandit who is now engaged in its publication, and I think it is a book which every lover of Sanskrit should have with him."

M. R. Ry. A. V. Gopalachariar Avl., M. A., B. L., High Court Vakil, Trichinopoly:— "The Bâlamanôramâ is a full and lucid exposition of the Siddhânta Kaumudî. Other commentaries on the Siddhânta Kaumudî, excepting perhaps the Tatvabôdhinî, are as difficult as the Kaumudî itself. The Bâlamanôramâ explains the Kaumudî so fully and easily that any student can, even without a teacher, understand the Kaumudî fully. Only a very small portion of the Bâlamanôramâ has been printed in *Grantha* characters. Brahmasrî Chandrasêkhara Sâstrigal is doing a very valuable service by publishing the Bâlamanôramâ in *Nâgari* characters. He begins with Tiñanta, as that portion has not been published at all. The get up of the publication is excellent. Mr. Chandrasêkhara Sâstriar is a gentleman of very ordinary means, and he is devoting all his fortune to the publication of this work. For the success of the work he is entirely dependent upon the liberal support of the generous public. I hope that every lover of Sanskrit will buy at least one copy of the book."

२२४९ । धि च । (८-२-२५)

धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ।

२२५० । ह एति । (७-४-५२)

तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे । एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ।

नावसरे वक्ष्यते । **एधामासेति** ॥ नचात्रानुप्रयुज्यमानाभ्यामस्तिभूभ्यामाम्प्रत्ययवदित्यात्मनेपदं शङ्क्यम् । तत्र कृञ्ग्रहणेन प्रत्याहारग्रहणाभावस्य भाष्ये उक्तत्वात् । **एधामासतुरित्यादीति** ॥ एधामासुः । एधामासिथ । एधामासथुः । एधामास । एधामास । एधामासिव । एधामासिम । **इति लिट्प्रक्रिया** ॥ **एधितेति** ॥ लुटस्तादेशे एध् त इति स्थिते शबपवादस्तास् इट् लुटःप्रथमस्येति डा टिलोपः एधितेति रूपम् । दीधीवेवीटामिति लघूपधगुणो न । **एधिताराविति** ॥ लुट आताम् तास् इट् आतामित्यस्य रौभावः । रिचेति सलोपः । **एधितार इति** ॥ झस्य रस् तास् इट् रिचेति सलोपः रुत्वविसर्गौ । **एधितास इति** ॥ थासस्से तास् इट् तासस्त्योरिति सलोपः । **एधितासाथ इति** ॥ आथाम् टेरेत्वं तास् इट् । अथ ध्वमि टेरेत्वे तासि इटि एधितास् ध्वे इति स्थिते । **धिचेति** ॥ सस्यार्धधातुक इत्यतस्सस्येत्यनुवर्तते । तासस्त्योरित्यतो लोप इति । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययो धीत्यनेन विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह । **धादाविति** ॥ तासस्सलोपे एधिताध्वे इति रूपम् । अथ लुटः इडादेशे एत्वे तासि इटि एधितास् ए इति स्थिते । **हएतीति** ॥ ह इति प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः । सस्यार्धधातुक इत्यतः सस्येति तासस्त्योर्लोप इत्यतः तासस्त्योरिति चानुवर्तते । तदाह । **तासस्त्योरिति** ॥ तासस्सस्य हकारे एधिताहे इति रूपम् । **एधितास्वहे इति** ॥ लुटो वहिभावः टेरेत्वम् तास् इट् । एवं एधितास्महे इति । तत्र महिभावो विशेषः ॥ **इति लुट्प्रक्रिया** ॥ **एधिष्यत इति** ॥ लृटस्तादेशे टेरेत्वम् । स्यतासी इति शबपवादः स्यः इट् प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम् । **एधिष्येते इति** ॥ आताम् टेरेत्वम् स्यः इट् आतो ङित इत्याकारस्य इय् । लोपो व्योरिति यलोपः आद्गुणः षत्वम् । **एधिष्यन्त इति** ॥ झस्य टेरेत्वं झकारस्य अन्तादेशः स्यः इट् पररूपं षत्वम् । थासादावपि लटीव सुयोजमिति मत्वा रूपाणि न प्रदर्शितानि । तत्र थासस्से स्यः इट् षत्वम् एधिष्यस इति रूपम् । एधिष्येते इतिवदाथामि एधिष्येथे इति रूपम् । ध्वम एत्वे स्यः इट् षत्वम् एधिष्यध्वे इति रूपम् । इट एत्वे स्यः इडागमः षत्वम् अतो गुण इति पररूपम् । एधिष्ये इति रूपम् । वहिमह्योष्टेरेत्वम् स्यः इट् अतो

२२५१ । आमेतः । (३-४-९०)

लोट एकारस्याम्स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ।

२२५२ । सवाभ्यां वामौ । (३-४-९१)

सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमात् 'व' 'अम्' एतौ स्तः । एधस्व । एधेथाम् । एधध्वम् ।

२२५३ । एत ऐ । (३-४-९३)

लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः । एधै । एधावहै । एधामहै ।

२२५४ । आडजादीनाम् । (६-४-७२)

अजादीनामाट् स्याल्लुङादिषु । अटोऽपवादः । 'आटश्च' (२६९) । ऐधत ।

दीर्घः एधिष्यावहे एधिष्यामह इति रूपे । **इति लृट्प्रक्रिया** ॥ **आमेत इति** ॥ आम् एतः इति च्छेदः । लोटो लङ्वदित्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तदाह । **लोट एकारस्येति** ॥ लोडादेशावयवस्य एकारस्येत्यर्थः । **एधतामिति** ॥ लोटस्तादेशे टेः एत्वे आमादेशे शपि रूपम् । **एधेतामिति** ॥ आताम् टेरेत्वं शप् सार्वधातुकमपिदिति ङित्वादातोङित इत्याकारस्य इय् गुणः यकारलोपः आमेत इत्येकारस्य आम् । **एधन्तामिति** ॥ झस्य टेरेत्वे शपि झकारस्य अन्तादेशे एकारस्य आम् । अथ लोटस्थासस्सेभावे शपि एधसे इति स्थिते । **सवाभ्यामिति** ॥ सश्च वश्च सवौ । ताभ्यामिति विग्रहः । अकारावुच्चारणार्थौ । वश्च अम्च वामौ लोटो लङ्वदित्यस्मात् लोट इति आमेत इत्यस्मादेत इति चानुवर्तते । तदाह । **सकारेति** ॥ आमेत इत्यस्यापवादः । **एधस्वेति** ॥ एधसे इत्यत्र एकारस्य व इति वकाराकारसंघात आदेशः । **एधेथामिति** ॥ आथाम् टेरेत्वं शप् आतो ङित इत्याकारस्य इय् गुणः यलोपः आमेत इत्याम् । **एधध्वमिति** ॥ ध्वमि शप् टेरेत्वे कृते सवाभ्यामिति वकारात् परत्वादेकारस्य अम् । उत्तमपुरुषैकवचने इटि टेरेत्वे शपि आमेत इत्येकारस्य आमि प्राप्ते । **एत ऐ इति** ॥ ऐ इति लुप्तप्रथमाकम् । लोटो लङ्वदित्यस्माल्लोट इति आडुत्तमस्य पिच्चेत्यस्मादुत्तमस्येति आमेत इत्यस्मादेत इति चानुवर्तते । तदाह । **लोडुत्तमस्येति** । **एधै इति** ॥ एध ए इति स्थिते एकारस्य ऐत्वे आडुत्तमस्येत्याडागमे आटश्चेति वृद्धौ वृद्धिरेचीति वृद्धिः । **एधावहै** । **एधामहै इति** ॥ वहिमहोष्टेरेत्वे शपि एकारस्य ऐत्वे आटि सवर्णदीर्घः ॥ **इति लोट्प्रक्रिया** ॥ अथ एधधातोर्लङि लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इत्यडागमे वृद्धिम्बाधित्वा परत्वादतोगुण इति पररूपे प्राप्ते । **आडजादीनामिति** । **लुङादिष्विति** ॥ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वित्यनुवृत्तेरिति भावः । **अटोऽपवाद इति** ॥ अटि सति

ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधथाः । ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ।

२२५५ । लिङः सीयुट् । (३-४-१०२)

लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात् । सलोपः । एधेत । एधेयाताम् ।

२२५६ । झस्य रन् । (३-४-१०५)

लिङो झस्य रन्स्यात् । एधेरन् । एधेथाः । एधेयाथाम् । एधेध्वम् ।

२२५७ । इटोऽत् । (३-४-१०६)

लिङादेशस्येटोऽत्स्यात् एधेय । एधेवहि । एधेमहि । आशीर्लिङि आर्ध-

---

पररूपं स्यादिति भावः । आटश्चेत्यनन्तरं वृद्धिरिति शेषः । यद्यपि वृद्धिरेचीति एत्येधत्यूठ्सु इति वा वृद्धौ इदं सिध्यति । तथापि ऐक्षतेत्याद्यर्थम् सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । **ऐधतेति** ॥ लङस्तादेशे शपि आडागमे आटश्चेति वृद्धिः । लङादेशानां टिदादेशत्वाभावात् एत्वम् न भवति । आडजादीनामिति सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । **ऐधेतामिति** ॥ आतामि शपि आटि वृद्धिः । आतोङित इत्याकारस्य इय् । आद्गुणः यलोपः । **ऐधन्तेति** ॥ झेरन्तादेशः शप् आट् वृद्धिः । **ऐधथा इति** ॥ थास् शप् आट् वृद्धिः । **ऐधेथामिति** ॥ आथाम् शप् आट् वृद्धिः इय् आद्गुणः यलोपः । **ऐधध्वमिति** ॥ ध्वम् शप् आट् वृद्धिः । **ऐधे इति** ॥ इट् शप् आद्गुणः आटो वृद्धिः । **ऐधावहि** । **ऐधामहि इति** ॥ वहि-मह्योश्शप् आट् वृद्धिः अतो दीर्घः ॥ **इति लङ्प्रक्रिया** ॥ **लिङस्सीयुडिति** ॥ स्पष्टम् । परस्मैपदानां लिङादेशानां यासुडागमविधानादात्मनेपदविषयमिदम् । सीयुटि टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । **सलोप इति** ॥ लिङस्सलोप इत्यनेनेति शेषः । **एधेतेति** ॥ लिङस्तादेशः सीयुट् शप् सलोपः आद्गुणः यलोपः । **एधेयातामिति** ॥ आतामि सीयुट् शप् सलोपः आद्गुणः । **झस्य रन्निति** ॥ लिङस्सीयुडित्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तदाह । **लिङो झस्येति** ॥ लिङादेशस्य झस्येत्यर्थः । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । **एधेरन्निति** ॥ झस्य रन् शप् सीयुट् सलोपः आद्गुणः यलोपः । **एधेथा इति** ॥ थास् सीयुट् शप् सीयुटस्सस्य लोपः आद्गुणः यलोपः थासस्सस्य रुत्वविसर्गौ । **एधेयाथामिति** ॥ आथाम् सीयुट् सलोपः शप् आद्गुणः । **एधेध्वमिति** ॥ ध्वं सीयुट् शप् सलोपः आद्गुणः यलोपः । **इटोऽदिति** ॥ इटः अत् इति च्छेदः । लिङस्सीयुडित्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तदाह । **लिङादेशस्येति** ॥ अच्च घेरित्यत्रेव आदेशे तकार उच्चारणार्थ एव नत्वित्संज्ञक इति शब्देन्दुशेखरे दिव औदित्यत्र प्रपञ्चितम् । इत्संज्ञक एवेत्यन्ये । न विभक्ताविति निषेधस्तु न । आदेशत्वात् प्राक् विभक्तित्वाभावात् । झस्य रन्नित्यत्र तु लक्ष्यानुरोधेन संयोगान्तलोपमाश्रित्य नकारान्तर-प्रश्लेषादुपदेशे अन्त्यत्वाभावान्नकारस्य नेत्संज्ञेत्यलम् । **एधेयेति** ॥ इट् तस्य अकारादेशः । सीयुट् शप् सलोपः आद्गुणः । **एधेवहि** । **एधेमहीति** ॥ वहिमह्योस्सीयुट् सलोपः शप

धातुकत्वाल्लिङः सलोपो न। सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्षत्वम्। एधिषीष्ट। एधिषीयास्ताम्। एधिषीरन्। एधिषीष्ठाः। एधिषीयास्थाम्। एधिषीध्वम्। एधिषीय। एधिषीवहि। एधिषीमहि। ऐधिष्ट। ऐधिषाताम्।

२२५८। आत्मनेपदेष्वनतः। (७-१-५)

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य 'अत्' इत्यादेशः स्यात्। ऐधिषत। ऐधिष्ठाः। ऐधिषाथाम्। 'इणःषीध्वं लुङ्लिटां धोऽङ्गात्' (२२४७)।

आद्गुणः यलोपः। **इति विधिलिङ्प्रक्रिया॥ आर्धधातुकत्वादिति॥** लिङाशिषीत्यनेनेति भावः। **सलोपो नेति**॥ सार्वधातुकग्रहणस्य लिङस्सलोपः इत्यत्रानुवृत्तेरिति भावः। **सीयुट्सुटोरिति॥** लक्ष्यभेदात्पुनःप्रवृत्तिरिति भावः। युगपदेवोभयोः षत्वमित्यन्ये। **एधिषीष्टेति**॥ आशिषि लिङः तादेशः। आर्धधाधुकत्वात् न शप् सीयुट् तकारस्य सुट् सीयुटस्सकारात् प्रागिडागमः यलोपः सीयुटस्सुटश्च सकारस्य षत्वं तकारस्य ष्टुत्वेन टकारः। **एधिषीयास्तामिति**॥ आताम् सीयुट् आकारादुपरि तकारात्प्राक् सुट्। सीयुटः प्रागिट्। तत उत्तरस्य सकारस्य षत्वम्। **एधिषीरन्निति**॥ झस्य रन्। सीयुट् इडागमः यकारलोपः षत्वम्। **एधिषीष्ठा इति**॥ थास् सीयुट् थकारस्य सुट् सीयुटः प्रागिट् सकारद्वयस्य षत्वम्। थकारस्य ष्टुत्वेन ठकारः। रुत्वविसर्गौ। **एधिषीयास्थामिति**॥ आथाम् सीयुट्। आकारादुपरि थकारात् प्राक् सुट् सीयुटः प्रागिट्। तत उत्तरस्य सकारस्य षत्वम्। **एधिषीध्वमिति**॥ ध्वम् सीयुट् यलोपः सीयुटः प्रागिट् षत्वम्। इणः परत्वेऽपि इणन्तादङ्गात्परत्वन्नास्ति। इटः प्रत्ययभक्तत्वात्। ततश्च इणःषीध्वमिति ढत्वं न भवति। **एधिषीयेति**॥ इटः अत् सीयुट् इट् षत्वम्। **एधिषीवहि। एधिषीमहीति**॥ वहिमह्योस्सीयुट् इट् षत्वम्। **इत्याशीर्लिङ्प्रक्रिया॥ ऐधिष्टेति॥** लुङस्तादेशः च्लिः सिच् इट् धातोराट् वृद्धिः षत्वम् ष्टुत्वम्। **ऐधिषातामिति॥** आताम् च्लिः सिच् इट् आट् वृद्धिः षत्वम्। अथ झस्य आदेर्झकारस्य झोन्त इत्यन्तादेशे प्राप्ते। **आत्मनेपद इति॥** झोऽन्त इत्यतः झ इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते। आत्मनेपदेष्विति षष्ठ्यर्थे सप्तमी। आत्मनेपदावयवस्य झकारस्येति लभ्यते। अदभ्यस्तादित्यतः अदित्यनुवर्तते। न अत् अनत्। तस्मादिति विग्रहः। तदाह। **अनकारादित्यादिना। ऐधिषतेति॥** झावयवझकारस्य अत् इत्यादेशः च्लिः सिच् इट् आट् वृद्धिः षत्वम्। **ऐधिष्ठा इति॥** थास् च्लिः सिच् इट् आट् वृद्धिः षत्वं थकारस्य ष्टुत्वेन ठकारः रुत्वविसर्गौ। **ऐधिषाथामिति॥** आथाम् च्लिः सिच् इट् आट् वृद्धिः षत्वम्। अथ ध्वमो धस्य ढत्वम् स्मारयति। **इणःषीध्वमिति। ऐधिढ्वमिति॥** ध्वम् च्लिः सिच् इट् आट् वृद्धिः धिचेति सस्य लोपः। इणःषीध्वमिति धकारस्य ढत्वम्। इटः लुप्तसिज्भक्ततया सिजन्ताङ्गान्तर्भूतत्वेन इडन्तस्य इणन्ताङ्गत्वादिति भावः। **इड्भिन्न एवेति॥** उत्तरसूत्रे विभाषेट इत्यत्र

ऐधिढ्वम् । इङ्ग्रिन्न एव इणिह गृह्यत इति मते तु ऐधिध्वम् ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात्षोडश रूपाणि । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि । उदात्तत्वाद्वलादेरिट् । प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते ।

ऊदृदन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीस्नुनुक्षुश्विडीङ्श्रिभिः ।
वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥

इङ्ग्रहणात् पूर्वसूत्रे इणःषीध्वमित्यत्र इङ्ग्रिन्न एव इण् गृह्यत इति केचिदाहुः । तन्मतेतु प्रकृते इटः परत्वात् धकारस्य ढत्वाभावे ऐधिध्वमित्येव रूपमित्यर्थः । इदन्तु मतान्तरं भाष्यानारूढमिति सूचयितुं तुशब्दः । **ढधयोरिति** ॥ मतभेदमाश्रित्येदं । तत्र ढत्वाभावपक्षे धकारस्य अनचिचेति द्वित्वविकल्पात् द्विधमेकधमिति रूपद्वयम् । एवं ढत्वे द्विढं एकढं इति रूपद्वयम् । रूपचतुष्टयेऽपि यणो मयो द्वे वाच्ये इत्यत्र मय इति पञ्चमीमाश्रित्य वकारस्य द्वित्वविकल्पादेकवकाराणि द्विवकाराणि च प्रागुक्तानि चत्वारि रूपाणि भवन्ति । तथाच अष्टौ रूपाणि सम्पन्नानि । मकारस्य द्वित्वविकल्पादेतान्यष्टौ रूपाणि एकमकाराणि द्विमकाराणि चेति षोडश रूपाणि सम्पन्नानीत्यर्थः । **ऐधिषीति** ॥ लुङः इडादेशः च्लिः सिच् इडागमः आट् वृद्धिः । वहिमह्योस्तु च्लेस्सिचि इडागमे आटि वृद्धौ ऐधिष्वहि ऐधिष्महीति रूपे । **इति लुङ्प्रक्रिया** ॥ **ऐधिष्यतेति** ॥ लृङः तादेशः स्यः इट् आट् वृद्धिः षत्वम् । **ऐधिष्येतामिति** ॥ आतां स्यः इट् आकारस्य इय् आद्गुणः यलोपः आट् वृद्धिः षत्वम् । **ऐधिष्यन्तेति** ॥ झावयवझकारस्यान्तादेशः स्यः इट् आट् वृद्धिः षत्वम् । **ऐधिष्यथा इति** ॥ थास् स्यः इट् आट् वृद्धिः रुत्वविसर्गौ । **ऐधिष्येथामिति** ॥ आथाम् स्यः इट् आकारस्य इय् आद्गुणः यलोपः आट् वृद्धिः षत्वम् । **ऐधिष्यध्वमिति** ॥ ध्वम् स्यः इट् आट् वृद्धिः षत्वम् । **ऐधिष्य इति** ॥ इडादेशः स्यः इडागमः षत्वम् आद्गुणः वहिमह्योस्तु स्यः इट् अतो दीर्घः आट् वृद्धिः षत्वम् ऐधिष्यावहि ऐधिष्यामहि इति रूपे । नन्वेधधातोरनुदात्तेत्कत्वात् एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीण्णिषेधः कुतो न स्यादित्यत आह । **उदात्तत्वादिति** ॥ एधधातुर्यद्यपि अनुदात्तेत् । तथापि अनुदात्तस्येतः लोपे सति परिशिष्टो धातुर्नानुदात्त इति भावः । ननु कतिपये धातवः पाणिनिना अनुदात्ता उच्चरिता इति कथमिदानीन्तनैरवगन्तव्यमित्यत आह । **प्रसंगादिति** ॥ स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वम्प्रसङ्गः । पाणिनिपठितानामनुदात्तधातूनान्तदानीन्तनशिष्यपरम्परया आनुनासिक्यवदिदानीं ज्ञानं सम्भवतीति भावः । **ऊदृदन्तैरिति** ॥ अजन्तेषु धातुषु ऊदन्तैः ऋदन्तैश्च धातुभिः विना यु रु क्ष्णु शीङ् स्नु नु क्षु श्वि डीङ् श्रि

शक्लपच्मुचिरिच्वच्विच्सिच्प्रच्छित्यज्निजिर्भजः ।
भञ्ज्भुज्भ्रस्ज्मस्जियज्युजुरुजरञ्ज्विजिर्स्वञ्जिसञ्ज्सृजः ॥
अद्क्षुद्खिद्छिद्तुदिनुदः पद्यभिद्विद्यतिर्विनद् ।
शद्सदी स्विद्यति स्कन्दिहदी क्रुध् क्षुधिबुध्यती ॥
बन्धिर्युधिरुधी राधिव्यध्शुधः साधिसिध्यती ।
मन्यहन्नाप्क्षिप् छुपितप्तिपस्तृप्यतिदृप्यती ॥
लिप्लुप्वप्शप्स्वप्सृपियभ्रभ्लभ्गम्नम्यमो रमिः ।

एतैश्च धातुभिर्विना वृङ् वृञ् आभ्याञ्च विना अन्ये एकाचः अजन्तधातवः निहताः अनुदात्ताः स्मृताः । पाणिनिशिष्यपरम्परया ज्ञाता इत्यर्थः । अथ हलन्तेषु अनुदात्तान् धातून् परिगणयति । **शक्ल पच् मुचीति** ॥ शक्ल पच् मुच् रिच् वच् विच् सिच् प्रच्छ् त्यज् निजिर् भज् एषां द्वन्द्वः । तत्र कान्तेषु शक्ल इत्येकः । लृकार इत् । भाष्ये तु अनुबन्धरहितः पाठो दृश्यते । चान्तेषु पच् मुच् रिच् वच् विच् सिच् इति षट् । अत्र डुपचष् इत्यस्यैव ग्रहणं प्रसिद्धत्वात् । न तु पचि व्यक्तीकरणे इत्यस्येत्याहुः । मुच्लृ मोक्षणे इत्यस्यैव ग्रहणं न तु मुचि कल्कन इति भौवादिकस्य । अविशेषात्सर्वस्येत्यन्ये । छान्तेषु प्रच्छ् एकः । प्रच्छेत्यकार उच्चारणार्थः । णिजिरित्यत्र इर इत्संज्ञा वक्ष्यते । भञ्ज् भुजित्यादि सृज इत्यन्तमेकं पदम् । जान्तेषु त्यज् निज् भज् भञ्ज् भुज् भ्रस्ज् मस्ज् यज् युज् रुज् रञ्ज् विज् स्वञ्ज् सञ्ज् सृज् इति पञ्चदश । अद् क्षुदित्यादि नुद इत्यन्तमेकम्पदम् । तत्र तुदेरिकार उच्चारणार्थः । पद्यभिदित्येकम्पदम् । समाहारद्वन्द्वः । पद्येति श्यनानिर्देशः । विद्यतिरिति श्यनानिर्देशः । विनदिति श्नमानिर्देशः । शद्सदीत्यादि बुध्यतीत्यन्तमेकम्पदं । समाहारद्वन्द्वः । सदिस्कन्दिहदिक्षुधि इति इका निर्देशः । स्विद्यति बुध्यतीति श्तिपा श्यन्विकरणयोर्निर्देशः । ततश्च दान्तेषु अद् क्षुद् खिद् छिद् तुद् नुद् (पद् श्यन्विकरणः) (विद् श्यन्विकरणः) (विनद् श्नम्विकरणः) शद् सद् (स्विद् श्यन्विकरणः) स्कन्द् हद् इति पञ्चदश । बन्धिरिति इका निर्देशः । युधिरुधी इत्येकम्पदम् इका निर्देशः । राधि व्यध् शुधः इत्येकं पदम् । राधीति इका निर्देशः । साधिसिध्यती इति द्वन्द्वः । साधीति इका निर्देशः । ततश्च धान्तेषु क्रुध् क्षुध् बुध् श्यन्विकरणः बन्ध् युध् रुध् राध् व्यध् शुध् साध् सिध् श्यन्विकरणः इत्येकादश । मन्येत्यादि तिप इत्यन्तमेकम्पदम् । मन्येति श्यना निर्देशः । छुपीति इका निर्देशः । तृप्यतिदृप्यती इति द्वन्द्वः श्यना निर्देशः । लिबित्यादि यम इत्यन्तमेकम्पदम् । सृपीति इका निदेशः । रमिरिति भिन्नम्पदम् । इका निर्देशः । तथा च नान्तेषु मन् हन्निति द्वौ । मनिः श्यन्विकरणः । पान्तेषु आप् क्षिप् छुप् तप् तिप् तृप् दृप् लिप् लुप् वप् शप् स्वप् सृप् इति त्रयोदश । भान्तेषु यभ् रभ् लभ् इति त्रयः । मान्तेषु गम् नम् यम् रम् इति चत्वारः ।

क्रुशिर्दंशिदिशी दृश्मृश्रिश्रुश्लिश्विश्स्पृशः कृषिः ॥
त्विष् तुष् द्विष् दुष् पुष्य पिष् विष् शिष् शुष् श्लिष्यतयो घसिः ।
वसतिर्दह्दिहिदुहो नह्मिह्रुह्लिह्वहिस्तथा ॥
अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ।
तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥
तृप्दृपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आदृतः ।

किं च ।

स्विद्यपद्यौ सिध्यबुध्यौ मन्यपुष्यश्लिषः श्यना ॥
वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।
निजिर्विजिर्शक्लृ इति सानुबन्धा अमी तथा ॥
विन्दतिश्चान्द्रदौर्गादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।
व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेठुरिति स्थितम् ॥

क्रुशिरित्यादि स्पृश इत्यन्तमेकम्पदम् । क्रुशिरिति दृशिरिति च इरितौ । दंशीति इका निर्देशः । तथा च शान्तेषु क्रुश् दंश् दिश् दृश् मृश् रिश् रुश् लिश् विश् स्पृश् इत्येते दश । कृषिरिति पृथक्पदम् । इका निर्देशः । त्विषीत्यादि श्लिष्यतयइत्यन्तमेकम्पदम् । पुष्येति श्यना निर्देशः । शिष्यतीति श्यन्विकरणस्य श्तिपा निर्देशः । तथाच षान्तेषु कृष् त्विष् तुष् द्विष् दुष् (पुष् श्यन्विकरणः) पिष् विष् शिष् शुष् (श्लिष् श्यन्विकरणः।) इत्येकादश । घसिरिति पृथक्पदम् । इका निर्देशः । वसतिरिति पृथक्पदं श्तिपा निर्देशः । सान्तेषु घस् वस् इति द्वौ । दह् दिह् दुह् इति द्वन्द्वः । दिहीति इका निर्देशः । नह् मिह् रुह् लिह् इति समाहारद्वन्द्वः । वहिः इति पृथक्पदं इका निर्देशः । तथेति चकारपर्यायः । हान्तेषु दह् दिह् दुह् नह् मिह् रुह् लिह् वह् इत्यष्टौ । **द्व्यधिकं शतमिति ॥** भाष्ये मृषेष्षान्तेषु पाठस्तु लेखकप्रमादकृत इति भावः । अथ पान्तेषु द्वयोः श्यना निर्देशस्य फलमाह । **तुदादाविति ॥** यौ तृप्दृपी तुदादौ चुरादौ च मतान्तरीयत्वेन धातुपाठे स्थितौ तौ अनुदात्तेभ्यो वारयितुं श्यना निर्देशः अभ्युपगत इत्यर्थः । अत एव शेमुचादीनामिति सूत्रभाष्ये तृपितो दृपित इत्युदाहृतं सङ्गच्छत इति भावः । **किञ्चेति ॥** अन्यदपि वक्ष्यत इत्यर्थः । **अन्यनिवृत्तय इति ॥** विकरणान्तरनिवृत्तय इत्यर्थः । तच्चाग्रे तदार्धधातुकनिरूपणे स्पष्टीभविष्यति । **अमी तथेति ॥** उक्तानुबन्धरहितानां व्यावृत्तय इत्यर्थः । एतदपि तत्तदार्धधातुकनिरूपणे स्पष्टीभविष्यति । **विन्दतिरिति ॥** विद्लृ लाभे इति तौदादिकः । चान्द्रदौर्गादिव्याकरणसम्मतः । **भाष्येऽपि दृश्यते इति ॥** विन्दिविद्यतीति तत्र पाठादिति भावः । **एनमिति ॥** विन्दतिमित्यर्थः । **नेह पेठुरिति ॥** तथापि भाष्यप्रामाण्यादस्यानि-

रञ्जिमस्जी अदिपदी तुद् क्षुध् शुषिपुषी शिषिः ।
भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसम्मतेः ॥

'स्पर्ध ३ संघर्षे'। संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । स्पर्धते ।

२२५९ । शर्पूर्वाः खयः । (७-४-६१)

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते । 'हलादिः शेषः' (२१७९) इत्यस्यापवादः । पस्पर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धेत ।

ट्कत्वमिति भावः । रञ्जिमस्जी इत्येकम्पदम् । तुद्क्षुदिति पृथक्कृते पदे । शुषिपुषी इत्येकम्पदम् । शिषिरित्यनन्तरं इत्येते इति शेषः । **नवेहेति** ॥ नव धातवः भाष्यानुक्ता अपि इहानुदात्तेषु परिगणिता इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । **व्याघ्रभूत्यादिसम्मतेरिति** ॥ भाष्येत्वेभ्यो नवभ्योऽन्येषां परिगणनं तु नवानामप्येषामुपलक्षणामिति भावः । तेन रक्तं रागात् तदस्मिन्नन्नं प्रायेण, क्तोक्तमितप्रतिपन्नाः, शुष्कधृष्टौ, क्तेननञ्विशिष्टेनेत्यादिसौत्रप्रयोगाः, नुत्तःमग्नः पुष्टः मङ्क्त्वा मङ्क्तव्यमित्यादिभाष्यप्रयोगाश्चात्र लिङ्गम् । **इत्यनिट्कारिकाः** ॥ **स्पर्धसंघर्षे इति** ॥ वर्तते इति शेषः । **पराभिभवेति** ॥ परस्याभिभवः पराजयः । तद्विषयकेच्छेत्यर्थः । नन्वत्रेच्छायां पराभिभवस्य कर्मतया स्पर्धधातोस्सकर्मकत्वात् देवदत्तः यज्ञदत्तं स्पर्धयतीत्यादौ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामित्यकर्मककार्यं कथमित्यत आह । **धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मक इति** ॥ धात्वर्थबहिर्भूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वमिति सुप आत्मनः क्यजिति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वादिति भावः । नचैवं सति पदव्यवस्थायां स्पर्धायामाङ इत्यत्र कृष्णश्चाणूरमाह्वयते स्पर्धत इत्यर्थं इति मूलग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । तत्र स्पर्धेरभिभवपूर्वकाह्वाने वृत्तिरित्यलम् । **स्पर्धत इति** ॥ कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेत इत्युक्तेरात्मनेपदम् । एधधातुवत् लटि धातुरूपाणीति भावः । धातोरिजादित्वाभावादिजादेश्चेति लिट्याम् न । अत एव नानुप्रयोगोऽपि । किन्तु लिटस्तादेशे लिटस्तझयोरिति तस्यैशि लिटि धातोरितिद्वित्वे हलादिश्शेष इत्यभ्यासेप्रथमहल्व्यतिरिक्तहलां निवृत्तौ सस्पर्धे इति प्राप्ते । **शर्पूर्वा इति** । **अभ्यासस्येति** ॥ अत्रलोपोऽभ्यासस्येत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । शर्पूर्वाः खय इत्यत्र शर् पूर्वः येभ्य इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तेन शर् न शिष्यते । **शिष्यन्त इति** ॥ हलादिश्शेष इत्यतश्शेष इत्यनुवृत्तं कर्मणि घञन्तं बहुवचनान्ततया विपरिणम्यत इति भावः । तथाच प्रकृते अभ्यासे हल् पकारश्शिष्यते । नन्द्रास्संयोगादय इति रेफस्य द्वित्वनिषेधो न शंक्यः । द्वितीयैकाजवयवस्यैव तन्निषेधात् । तदाह । **पस्पर्ध इति** ॥ नच वव्रश्चेत्यत्राभ्यासे चकार एव शिष्येतेति वाच्यम् । हलादिश्शेष इत्यतोहि आदिरित्यप्यनुवर्तते । शर्व्यतिरिक्तवर्णापेक्षया धात्वादिभूता इत्यर्थः । पस्पर्धाते पस्पर्धिरे पस्पर्धिषे पस्पर्धाथे पस्पर्धिध्वे पस्पर्धे पस्पर्धिवहे पस्पर्धिमहे इति लिटि रूपाणि सुगमानि । **स्पर्धितेति** ॥ लुटि एधधातुवत् रूपाणि सुगमानीति भावः । **स्पर्धिष्यत इति** ॥ लृटि एधधातुवद्रूपाणीति भावः । **स्पर्धतामिति** ॥

स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिष्यत । 'गाधृ ४ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च'। गाधते । जगाधे । 'बाधृ ५ लोडने'। लोडनं प्रतिघातः । बाधते । 'नाथृ ६ नाधृ ७ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु'।

आशिषि नाथ इति वाच्यम्।

अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति । नाधते । 'दध ८ धारणे'। दधते ।

२२६० । अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । (६-४-१२०)

लिण्णिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्यैकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि ।

लोटि एधिवद्रूपाणीति भावः । **अस्पर्धतेति** ॥ लङि एधिवद्रूपाणीति भावः । हलादित्वादडेव । नत्वाडिति विशेषः । **स्पर्धेतेति** ॥ विधिलिङि एधिवद्रूपाणि । **स्पर्धिषीष्टेति** ॥ आशिषि लिङि एधिवद्रूपाणि । **अस्पर्धिष्टेति** ॥ लुङि एधिवद्रूपाणि । अडागम इति विशेषः । नत्वाट् । **अस्पर्धिष्यतेति** ॥ लृङि एधिवद्रूपाणि । अडागमो विशेषः । नत्वाट् । **गाधृ प्रतिष्ठेति** ॥ चतुर्थान्तो धातुः । ऋकारो नाग्लोपिशास्वृदितामिति निषेधार्थः । अजगाधत् । प्रतिष्ठा आधारे स्थितिः । ग्रन्थः ग्रथनं रचनम् । **जगाध इति** ॥ लिटि द्वित्वादि । अभ्यासस्य ह्रस्वः चुत्वं जश्त्वम् । **बाधृ इति** ॥ प्रतिघातः पीडनम् । **नाथृ, नाधृ इति** ॥ द्वितीयचतुर्थान्तौ धातू । उपतापः ज्वरप्रयुक्ता पीडा । आशीः आशासनम् । द्वितीयान्तस्य नाथृधातोर्विशेषमाह । **आशिषि नाथ इति** ॥ अत्र नाथ इति षष्ठी । अनुदात्तङित इत्यतः आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । अनुदात्तत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदं वार्तिकम् । तदाह । **अस्याशिष्येवेति** ॥ आशासनार्थवृत्तेरेवनाथधातोरात्मनेपदम् । याच्ञाद्यर्थवृत्तस्तु शेषात् कर्तरीति परस्मैपदमेवेत्यर्थः । **नाथत इति** ॥ आशास्ते इत्यर्थः । **अन्यत्रेति** ॥ याच्ञाद्यर्थे विद्यमानस्येत्यर्थः । अथ चतुर्थान्तस्य नाधधातोरुदाहरति । **नाधत इति** । **दधेति** ॥ चतुर्थान्तोऽयम् । तस्य लटि एधिवद्रूपाणि सिद्धवत्कृत्य लिटस्तादेशे तस्यैशि द्वित्वे दध् दध् ए इति स्थिते । **अत एकहल्मध्य इति** ॥ आदेशः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अङ्गस्येत्यधिकृतम् अन्यपदार्थः । लिटीति परनिमित्तकसप्तमी अनादेशादेरित्यस्यैकदेशे आदेशेऽन्वेति । लिटि परे निमित्ते य आदेशः सः आदिर्यस्य न भवति तथाविधस्याङ्गस्येति लभ्यते । अङ्गस्येत्यवयवषष्ठी । तथाच तथाविधाङ्गावयवस्यात इति लभ्यते । एकशब्दः असहायवाची । एके मुख्यान्यकेवला इत्यमरः । एकौ असंयुक्तौ हलौ एकहलौ तयोर्मध्यः एकहल्मध्यः तत्र तिष्ठतीत्येकहल्मध्यस्थः। तस्येति विग्रहः । अत इत्यस्यैव विशेषणमिदम् । घ्वसोरेद्धावित्यतः एदिति अभ्यासलोप इति चानुवर्तते । गमहनेत्यतः कितीत्यनुवर्तते नतु ङितीति । लिडादेशानां ङित्त्वासम्भवात् । लिटीत्यत्वविधौ परनिमित्तञ्च । आवृत्या उभयार्थलाभः । तदाह । **लिण्णिमित्तेत्यादिना** ॥

२२६१ । थलि च सेटि । (६-४-१२१)

प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसम्पादक एवाश्रीयते । शसिदद्योः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्चरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव । देधे । देधाते । देधिरे । 'अतः' किम् । दिदिवतुः । 'तपरः' किम् । ररासे । 'एक—' इत्यादि किम् । तत्सरतुः । 'अनादेशादेः' किम् । चकणतुः । लिट आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिथ । सेहे । 'स्कुदि ९ आप्रवणे' । आप्रवणमुत्प्लवनमुद्धरणं च ।

थलिचेति । **प्रागुक्तमिति** ॥ अत एकहल्मध्य इति यत् प्रागुक्तं एत्वादि तत् सेटि थलि च स्यादित्यर्थः । थलः कित्वाभावात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्तौ वचनम् । ननु देधे पेततुरित्यादौ अभ्यासे चर्चेति जशां चराश्च जाशि चरिच लिण्णिमित्तादेशादित्वात् कथमेत्वाभ्यासलोपावित्यत आह । **आदेशश्चेति** ॥ इह अतएकहल्मध्य इति सूत्रे । आदेशशब्देन स्थान्यपेक्षया विरूप एवादेशो विवक्षितः । तथाच तथाविधादेशादेरेव एत्वाभ्यासलोपौ न भवतः । स्थानिसरूपादेशादेस्तु न पर्युदास इत्यर्थः । **शसिदद्योरिति** ॥ नशसददवादिगुणानामिति शसिदद्योरेत्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेध उच्यते । यदिह यथाकथञ्चिदादेशादेः पर्युदासस्स्यात् तर्हि शसिदद्योरभ्यासे शकारदकारयोश्चर्जशोः शकारदकारादेशे सति आदेशादित्वादेव एत्वाभ्यासलोपयोः अभावसिद्धौ न शसददवेति तत्प्रतिषेधोऽनर्थकस्स्यात् । अतः वैरूप्यसम्पादकादेशादेरेव पर्युदासो विज्ञायत इत्यर्थः । **तेनेति** ॥ स्थानिसरूपादेशादेः पर्युदासाभावादित्यनेनेत्यर्थः । **सत्स्वपीति** ॥ देधे पेततुः इत्यादौ दकाराद्यादेशेषु सत्स्वपीत्यर्थः । **देधे इति** ॥ दध् दध् ए इति स्थिते दकारादकारस्य एत्वेऽभ्यासलोपे च रूपम् । असंयोगाल्लिट् किदिति कित्वमिह बोध्यम् । **देधिर इति** ॥ देधिषे देधाथे देधिध्वे देधे देधिवहे देधिमहे इति रूपाणि सम्भवन्तीति भावः । **दिदिवतुरिति** ॥ दिव्धातोरतुसि द्वित्वे हलोर्मध्ये अतोऽभावादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । **तपरः किमिति** ॥ अत इति तपरकरणं किमर्थमित्यर्थः । **ररासे इति** ॥ रासृ शब्दे भ्वादिरात्मनेपदी । अत्र हल्मध्यस्थावर्णस्य ह्रस्वत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । **एकेत्यादि किमिति** ॥ एकहल्मध्यस्थस्येति किमर्थमित्यर्थः । **तत्सरतुरिति** ॥ त्सरच्छद्मगतौ । लिटोऽतुसि द्वित्वे अभ्यासाकारस्य नासंयुक्तहल्मध्यस्थत्वमिति भावः । **चकणतुरिति** ॥ कण शब्दे । लिटोऽतुसि द्वित्वे अभ्यासेचर्चेति ककारस्य चुत्वेन चकारः । तथाच वैरूप्यसम्पादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । अथ लिण्णिमित्तादेशादिकमित्यत्र लिण्णिमित्तत्वस्य प्रयोजनमाह । **लिट इति** । **नेमिथेति** ॥ णमु प्रह्वत्वे शब्दे च । णोन इति नत्वं । थलि इटि द्वित्वे नत्वसम्पन्ननकारादेशादित्वेपि नत्वस्य लिण्णिमित्तकत्वाभावाल्लिण्णिमित्तकादेशादित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ निर्बाधाविति भावः । **सेहे इति** ॥ षह मर्षणे । धात्वादेः षस्स इति षत्वे थलि इटि द्वित्वे सत्वसम्पन्नसकारादेशादित्वेऽपि सत्वस्य

२२६२। इदितो नुम्धातोः। (७-१-५८)

स्कुन्दते। चुस्कुन्दे। 'श्विदि १० श्वैत्ये'। अकर्मकः। श्विन्दते। शिश्विन्दे। 'वदि ११ अभिवादनस्तुत्योः'। वन्दते। ववन्दे। 'भदि १२ कल्याणे सुखे च'। भन्दते। बभन्दे। 'मदि १३ स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु'। मन्दते। ममन्दे। 'स्पदि १४ किञ्चिच्चलने'। स्पन्दते। पस्पन्दे। 'क्लिदि १५ परिदेवने'। शोक इत्यर्थः। सकर्मकः। क्लिन्दते चैत्रम्। चिक्लिन्दे। 'मुद १६ हर्षे'। मोदते। 'दद १७ दाने'। ददते।

लिण्णिमित्तकत्वाभावात् लिण्णिमित्तकादेशादित्वविरहादेत्वाभ्यासलोपौ निर्बाधाविति भावः। दधिता। दधिष्यते। दधताम्। अदधत। दधेत। दधिषीष्ट। अदधिष्ट। अदधिष्यत। **स्कुदीति**॥ उत्प्लवनमुत्प्लुत्य गमनम्। **इदित इति**॥ इत् ह्रस्व इकारः इत् इत्संज्ञकः यस्य सः इदित्, तस्येति विग्रहः। इत्संज्ञकेदन्तधातोरित्यर्थः। तेन चक्षिङादौ न दोषः। नुमि मकार इत्। उकार उच्चारणार्थः। मित्वादन्त्यादचः परः। **स्कुन्दत इति**॥ नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारः परसवर्णः। **चुस्कुन्द इति**॥ लिटि द्वित्वे शर्पूर्वाः खय इत्यभ्यासे ककारशिष्यते। कुहोश्चुरिति तस्य कुत्वेन चकारः। **श्विदीति**॥ श्वैत्यम् श्वैत्यकरणम्। **अकर्मक इति**॥ श्वैत्यस्य धात्वर्थोपसङ्ग्रहादिति भावः। ततश्च श्विन्दयति देवदत्तं यज्ञदत्त इत्यादौ गतिबुद्धिप्रत्यवसानेत्यादिना अकर्मककार्ये द्वितीया भवति। श्वेतीभवनं वा श्वैत्यम्। **श्विन्दत इति**॥ श्वेतीभवतीत्यर्थः। इदित्वान्नुम्। अनुस्वारपरसवर्णौ। नुमिकृते गुरुमत्वेपि इजादित्वाभावादाम् नेति भावः। **वदीति**॥ अभिवादनं आशीर्वादः, तत्कारणभूतो व्यापारः प्रणामादिरभिवादनम्। **वन्दत इति**॥ इदित्वान्नुम्। **ववन्द इति**॥ नुमि कृते अकारस्य संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः। **भदीति**॥ कल्याणं शुभक्रिया, सुखं सुखीभावः। **भन्दत इति**॥ इदित्वान्नुम्। **बभन्द इति**॥ अभ्यासे भकारस्य जश्भावेन बकारः। नुमि अकारस्य संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः। **मदीति**॥ मोदः सन्तोषः। मदः गर्वः। **मन्दत इति**॥ इदित्वान्नुम्। **ममन्द इति**॥ नुमि सति संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः। **स्पदीति**॥ अकर्मकः। **स्पन्दत इति**॥ इदित्वान्नुम्। **पस्पन्द इति**॥ शर्पूर्वाः खय इत्यभ्यासे पकारः शिष्यते। **क्लिदीति**॥ परिदेवनशब्दं व्याचष्टे। **शोक इति**॥ स्मृत्वा क्लेशः शोकः। तदाह। **सकर्मक इति**। **क्लिन्दते चैत्रमिति**॥ अतीतश्चैत्रं स्मृत्वा क्लिश्नातीत्यर्थः। इदित्वान्नुम्। **चिक्लिन्द इति**॥ अभ्यासे ककारस्य चुत्वेन च इति भावः। **मुदेति**॥ हर्षः तुष्टिः। **मोदत इति**॥ शपि लघूपधगुणः। **मुमुद इति**॥ असंयोगाल्लिट्किदिति कित्वान्न गुणः। **ददेति**॥ न ममेति त्यागो दानं। न तु द्रव्यत्यागः। तथा सति धात्वर्थोपसङ्ग्रहादकर्मकत्वापत्तेः।

२२६३ । न शसददवादिगुणानाम् । (६-४-१२६)

शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्यैत्वाभ्यासलोपौ न । दददे । दददाते । दददिरे । 'ष्वद १८ स्वर्द १९ आस्वादने'। अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः ।

२२६४ । धात्वादेः षः सः । (६-१-६४)

धातोरादेः षस्य सः स्यात् । 'सात्पदाद्योः' (२१२३) इति षत्वनिषेधः । अनुस्वदते । सस्वदे । स्वर्दते । सस्वर्दे । ' उर्द २० माने क्रीडायां च' ।

२२६५ । उपधायां च । (८-२-७८)

धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते ।

न शसददेति ॥ शस दद वादिगुण एषान्द्वन्द्वः । अवयवषष्ठी । गुणशब्देन विहित एव गुणशब्देन विवक्षितः । अन्यथा शसिददिग्रहणवैयर्थ्यात् । अत एकहल्मध्य इत्यस्मात् अत इति, घ्वसोरेद्धावित्यतः एदिति, अभ्यासलोपइति, चानुवर्तते । तदाह । **शसेरित्यादिना** ॥ गुणशब्देनेति किम् । पेचे, अत्र पचेरकारस्य गुणत्वेपि गुणशब्देन विहितत्वाभावान्नायन्निषेधः । पॄधातोः पपरतुरिति तु गुणस्योदाहरणम् । गुणशब्देन विहितः यः अर् तदवयवत्वादकारस्येति बोध्यम् । **दददइति** ॥ ददेर्लिटस्तादेशस्य एशि द्वित्वे अत एकहल्मध्य इति प्राप्तावेत्वाभ्यासलोपौ न भवतः । **ष्वद स्वर्देति** ॥ आस्वादनं अनुभवः । प्रीतिविषयीभावात्मिका रुचिर्वा । तदाह । **अयमिति** ॥ प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । **धात्वादेरिति** ॥ ष इति षष्ठ्यन्तम् । तदाह । **धातोरादेः षस्य सस्स्यादिति** ॥ षकारस्य सः स्यादित्यर्थः । धातुग्रहणं किं । षट् । अत्र धात्वादित्वाभावान्न सकारः । आदिग्रहणं किम् । **लषति** ॥ न चैवमपि षकारीयतीत्यादौ सुब्धात्वादेरपि षस्य सकारः स्यादिति वाच्यम् । आदेच उपदेशेऽशितीत्यतः उपदेश इत्यनुवृत्तेः । एवञ्च षडित्यादावपि उपदेशग्रहणानुवृत्त्यैव व्यावृत्तिसिद्धेर्धातुग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । ननु धातुपाठे स्वदस्वर्देत्येवं सकार एव उपदिश्यताम् । एवञ्च धात्वादेष्षस्स इत्यपि मास्तु इति चेन्नैवम् । ण्यन्तात् लुङि असिष्वददित्यत्र षकारश्रवणार्थकत्वात् । धातुपाठे सकारस्यैवोपदेशे तु असिष्वददित्यत्र सकारस्य आदेशसकारत्वाभावेन षत्वासम्भवात् । नन्वेवं सति अनुस्वदत इत्यत्रादेशसकारत्वात् षत्वापत्तिरित्यत आह । **सात्पदाद्योरिति । सस्वद इति** ॥ लिटि द्वित्वे संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । **उर्देति** ॥ चकारादास्वादनेपीति केचित् । **उपधायाञ्चेति** ॥ सिपि धातोरित्यतः धातोरिति । र्वोरुपधाया इत्यतः र्वोरिक इति, हलिचेत्यतः हलीति, चानुवर्तते । उपधयोरित्यर्थे उपधायामित्यार्षम् । तदाह । **धातोरित्यादि । ऊर्दत इति** ॥ अत्र धातोः रेफवान्तत्वाभावात् र्वोरुपधाया इत्यस्य हलिचेत्यस्य चाप्राप्तौ उपधायाञ्चेत्यारम्भः । धातोरित्यभावे पदाधिकारस्थत्वात्

ऊर्दांचक्रे । 'कुर्द २१ खुर्द २२ गुर्द २३ गुद २४ क्रीडायामेव' । कूर्दते । चुकूर्दे । खूर्दते । गूर्दते । गोदते । जुगुदे । 'षूद २५ क्षरणे' । सूदते । सुषूदे ।

सेक्सृप्सृस्तृसृजस्तृस्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः ।
एकाचः षोपदेशाः ष्वक्ष्विद्ष्वद्ष्वञ्जिष्वपष्मिङः ॥

पदस्य उपधाभूतयोरित्यर्थः स्यात । ततश्च क्विबन्ते ऊर्द् इत्यत्रैव स्यात् । ऊर्दत इत्यादौ न स्यात । रेफवकारयोः किम् । पुष्यति । हल्परयोः किम् । चिरिणोति । इकः किं । नर्दति । **ऊर्दाञ्चक्र इति** ॥ इजादित्वादाम् । कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगः । **कुर्दति** ॥ गुर्देत्यपि पृथग्धातुः । क्रीडायामेवेत्यर्थनिर्देशः । एवकारस्तु इतोऽन्यत्र धात्वर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वं ज्ञापयति । **कूर्दत इति** ॥ उपधायाञ्चेति दीर्घः । **चुकूर्द इति** ॥ कुहोश्चुरिति चुत्वम् । **खूर्दत इति** ॥ उपधायाञ्चेति दीर्घः । एवं गूर्दत इति । गोदत इति । शपि लघूपधगुणः । **जुगुद इति** ॥ असंयोगादिति कित्वान्नगुणः । **षूदेति** ॥ क्षरणं प्रस्रवणम् । **सूदत इति** ॥ प्रस्रवतीत्यर्थः । धात्वादेरिति षस्य सः । अलघूपधत्वान्न गुणः । **सुषूद इति** ॥ धात्वादेरिति षस्य सत्वे लिटि द्वित्वादौ इणः परस्यादेशसकारत्वात् षत्वम् । यदि धातुपाठे सकारस्यैव पाठः तर्हि इहादेशसकारत्वाभावात् षत्वं न स्यात् । षोपदेशे तु षस्य सत्वे सति आदेशसकारत्वात् षत्वं सूपपादमिति भावः । ननु धातुपाठे के धातवष्षादयः पठिताः, के वा सादयः । पाणिनिकृत-षोपदेशपाठस्य इदानीम्परिभ्रष्टत्वादित्याशङ्क्य पाणिनीयपरम्परासिद्धान् षोपदेशान् पठति । सेगिति श्लोकेन । दंत्याजन्तसादय एकाचः षोपदेशास्स्युरित्यन्वयः । दंत्यश्च अच्च दंत्याचौ तौ अन्तौ अव्यवहितपरौ यस्य सः दंत्याजन्तः तथाविधः षः षकारः आदिर्येषान्ते दंत्याजन्तषा-दयः । दंत्यपरकः अच्परकश्च यः षकारः तदादय एकाचो धातवः इदानीं कृतसत्वास्सकारादि-त्वेन परिदृश्यमाना अपि षकारादित्वेन पाणिनिना उपदिष्टाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । सादय इति पाठेऽप्येवमेव व्याख्येयम् । अज्दंत्यपराः षादयष्षोपदेशा इति भाष्यम् । षूद क्षरणे इत्यादयः अच्परकषोपदेशाः । ष्ठा गतिनिवृत्तावित्यादयस्तु दंत्यपरकषोपदेशाः । दंत्याजन्तेति किम् । स्कुदि आप्रवणे । चुस्कुन्दे । अत्र सकारो न दंत्यपरकः नाप्यच्परकः । एकाचः किम् । सोसूत्रयते । सूत्र वेष्टने, चुरादिरजन्तः अनेकाच् । यद्यप्येकाच इति भाष्ये न दृश्यते । तथापि यङ्विधौ सोसूच्यत इति भाष्यन्तत्र मानमिति भावः । एवञ्च साध संसिद्धौ, इत्यादौ सकारपाठस्यैव दृश्यमानत्वेऽपि षोपदेशत्वमेव । ननु सेकृ गतौ, सृप्लृ गतौ, सृ गतौ, सृज विसर्गे, एते चत्वारः अच्परक-सादयः, स्तृञ् आच्छादने, ऋदन्तः श्नुविकरणः । स्तॄञ् आच्छादने ॠदन्तः श्नाविकरणः, स्त्यै शब्द-सङ्घातयोः, एते त्रयः दंत्यपरकसादयः । एतेषां सप्तानामपि षोपदेशत्वं स्यादित्यतिव्याप्तिमाश-ङ्क्य तद्भिन्नत्वं विशेषणमाह । **सेक् सृप् सृ स्तृ सृज स्तॄ स्त्या न्ये इति** ॥ स्त्यै धातोः कृतात्वस्य निर्देशः श्लोके समावेशार्थः । स्त्यै इत्यैकारान्तस्य निर्देशे स्त्यायन्य इत्येकस्या-क्षरस्याधिक्यापत्तेः । नन्वेवमपि ष्वक्क गतौ, ञिष्विदा गात्रप्रस्रवणे, ष्वद आस्वादने, ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, ञिष्वप् शये, ष्मिङ् ईषद्धसने, इत्येतेषु सकारस्य दंत्यपरकत्वाभावात् अच्परकत्वाभावाच्च षोप-देशेष्वसङ्ग्रहः स्यादित्यव्याप्तिमाशङ्क्य तानपि संगृह्णाति । **ष्वक्क् स्विद् स्वद् स्वञ्जि स्वपि**

दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोऽपि। ष्वक्कादीनां पृथग्ग्रहणाज्ज्ञापकात्। 'ह्लाद २६ अव्यक्ते शब्दे'। ह्लादते। जह्लादे। 'ह्लादी २७ सुखे च'। चादव्यक्ते शब्दे। ह्लादते। 'स्वाद २८ आस्वादने'। 'पर्द २९ कुत्सिते शब्दे'। गुदरव इत्यर्थः। पर्दते। 'यती ३० प्रयत्ने'। यतते। येते। 'युतृ ३१ जुतृ ३२ भासने'। योतते। युयुते। जोतते। जुजुते 'विथृ ३३ वेथृ ३४ याचने'। विविथे। विवेथे। 'श्रथि ३५ शैथिल्ये'। श्रन्थते। ग्रथि ३६ कौटिल्ये'। ग्रन्थते। 'कत्थ ३७ श्लाघायाम्'। कत्थते। एधादयोऽनुदात्तेतो गताः।

अथाष्टात्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः। 'अत ३८ सातत्यगमने'। अतति। 'अत आदेः' (२२४८)। आत। आततुः। आतुः। लुङि 'आतिस् 'ई' इति स्थिते।

स्मिङ इति ॥ अपीति शेषः। ननु स्तृ शब्दोपतापयोरित्यादीनामपि दन्त्यवकारपरकत्वात् षोपदेशत्वं स्यादित्यत आह। दन्त्यः **केवलदन्त्य इति** ॥ कुत इत्यत आह। **ष्वक्कादीनामिति** ॥ अन्यथा दंत्यपरकत्वादेव सिद्धे ष्वक्कादिग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः। यद्यपि ष्वक्कतिरत्र भाष्ये न दृश्यते तथापि सुब्धातुष्ठिवुष्वक्कतीनां षत्वप्रतिषेध इति वार्तिकात्तल्लाभ इति भावः। **ह्रादेति** ॥ रेफवानयम्। अव्यक्तशब्दः अमनुष्यवाक्। **जह्राद इति** ॥ अभ्यासस्य ह्रस्वः चुत्वम्। **ह्लादीति** ॥ लकारवानयम्। श्वीदितोनिष्ठायामिति इण्णिषेधार्थमीत्वम्। **स्वादेति** ॥ केवलदंत्यपरकत्वाभावान्नायं षोपदेशः असिस्वदत्। **पर्देति** ॥ गुदरव इत्यर्थः। **यतीति** ॥ ईदित्वमिण्णिषेधार्थम्। **येते इति** ॥ अतएकहल्मध्य इत्येत्वाभ्यासलोपौ। युतृ जुतृ इति ऋदित्वम् नाग्लोपिशास्वृदितामित्याद्यर्थम्। **योतत इति** ॥ शपि लघूपधगुणः। **युयुत इति** ॥ असंयोगादिति कित्वान्न गुणः। **विथृवेथृ इति** ॥ द्वितीयान्ताविमौ। ननु विथृ इत्येवास्तु। लघूपधगुणे सति वेथत इत्यस्याविशिष्टत्वादित्यत आह। **विविथे, विवेथ इति** ॥ वेथृधातोर्विवेथ इति रूपम्। विथृधातोस्तु असंयोगादिति कित्वात् गुणाभावे विविथ इति रूपमिति भावः। **श्रथीति** ॥ द्वितीयान्तः शैथिल्यम् स्रंसनम्। श्रन्थत इति इदित्वान्नुम्। **ग्रथीति** ॥ द्वितीयान्तः। कौटिल्यम वक्रीभवनम्। **ग्रन्थत इति** ॥ इदित्वान्नुम्। **कत्थेति** ॥ अविद्यमानगुणज्ञापनं श्लाघा। **अथाष्टात्रिंशदिति** ॥ अष्टौ च त्रिंशदिति द्वन्द्वः अष्टाधिकात्रिंशदिति वा। ह्यष्टनस्सङ्ख्यायामित्यात्वम् अष्टात्रिंशदिति पाठे तु अष्टेति पृथक्पदम्। **परस्मैपदिन इति** ॥ अनुदात्तस्वरितञित्वाभावाच्छेषात् कर्तरीति परस्मैपदिन एवेति भावः। **अतेति** ॥ सातत्यगमनं सन्ततगमनम्। लिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे अ अत् अ इति स्थिते पररूपे प्राप्ते आह। **अत आदेरिति** ॥ इति दीर्घ इति शेषः। तथा च अभ्यासाकारस्य दीर्घे सति सवर्णदीर्घः। तदाह। **आतेति** ॥ अकारस्य हल्मध्यस्थत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ न। **लुङीति** ॥ अतधातोर्लुङस्तिपि इतश्चेति इकारलोपे च्लेः सिचि तस्य इडागमे

२२६६। इट ईटि। (८-२-२८)

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे।

सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः।

आतीत्। आतिष्टाम्। आतिषुः।

२२३७। वदव्रजहलन्तस्याचः। (७-२-३)

वदेर्व्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु। इति प्राप्ते।

२२६८। नेटि। (७-२-४)

इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात्। मा भवानतीत्। अतिष्टाम्। अतिषुः। 'चिती ३९ संज्ञाने'। चेतति। चिचेत। अचेतीत्। अचेतिष्टाम्। अचेतिषुः। 'च्युतिर् ४० आसेचने'। आसेचनमार्द्रीकरणम्। आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ च।

अस्ति सिचोऽपृक्त इति ईडागमे आटि वृद्धौ आतिस् ई त् इति स्थिते सतीत्यर्थः। **इटईटीति**॥ इट इति पञ्चमी रात्सस्येत्यतः सस्येति संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति चानुवर्तते तदाह। **इटः परस्येति**॥ एवञ्च आति स् ई त् इति स्थिते सकारस्य लोपे आति ई त् इति स्थिते सवर्णदीर्घे आतीदिति रूपम् वक्ष्यति। तत्र सलोपस्यासिद्धत्वात् कथं सवर्णदीर्घ इत्यत आह। **सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य इति**। **आतिष्टामिति**॥ लुङस्तस्। तस्य ताम्। च्लेः सिच्। तस्य इटि आटि वृद्धौ षत्वम्। अपृक्तत्वाभावेन ईडभावात् सलोपो न। **आतिषुरिति**॥ लुङो झिः। च्लेः सिच्। जुस् इट् आट् वृद्धिः षत्वं रुत्वविसर्गौ। आतीः। आतिष्टम्। आतिष्ट। आतिषम्। आतिष्व। आतिष्म। अत्र वृद्धिमाशङ्कितुमाह। **वदव्रजेति**॥ वद व्रज हलन्तः एषां समाहारद्वन्द्वात् षष्ठ्येकवचनम्। अङ्गस्येत्यधिकृतम्। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्तते। तदाह। **वदेत्यादिना**॥ हलन्तत्वादेव सिद्धे वदव्रजग्रहणन्तु अवादीदव्राजीदित्यत्र अतोहलादेर्लघोरिति वृद्धिविकल्पबाधनार्थम्। **नेटीति**। **प्रागुक्तन्नेति**॥ वदव्रजहलन्तस्याच इत्युक्तं नेत्यर्थः। तत्र वदव्रजयोर्विशिष्य विधानात् हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्निषेधोऽयम्। हलन्तलक्षणा वृद्धिस्तु अधाक्षीदित्यादावनिडादौ सिचि चरितार्था। नन्वातीदित्यादौ अकारस्य वृद्धौ सत्यामसत्याञ्च आटा एकादेशे सति रूपे विशेषाभावात् किन्तन्निषेधेनेत्याशङ्क्येत्याह। **माभवानतीदिति**॥ माङ्योगे आडभावे सति वृद्धिनिषेधः सफल इति भावः। **चितीति**॥ ईदित्वं श्वीदितो निष्ठायां इति इण्णिषेधार्थम्। **चेततीति**॥ शपि लघूपधगुणः। **चिचेतेति**॥ तिबादेशणलः पित्वेन असंयोगादिति कित्वस्याप्रवृत्तेः न गुणनिषेधः चिचिततुरित्यादौ तु कित्वान्न गुणः। **अचेतीदिति**॥ इट'ईटीति सलोपः। **अचेतिष्टामिति**॥ अपृक्तत्वाभावादीडभावान्नसिज्लोपः। नेटीति निषेधान्न हलन्तलक्षणा वृद्धिः। **च्युतिरिति**॥ अत्र इकारस्य रेफस्य

इर इत्संज्ञा वाच्या ।

च्योतति । चुच्योत ।

२२६९ । इरितो वा । (३-१-५७)

इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत्—अच्योतीत् । 'श्च्युतिर् ४१ क्षरणे' । श्च्योतति । चुश्च्योत । अश्च्युतत्—अश्च्योतीत् । यकाररहितोऽप्ययम् । श्चोतति । 'मन्थ ४२ विलोडने' । विलोडनं प्रतिघातः । मन्थति । ममन्थ । यासुटः 'किदाशिषि (२२१६) इति कित्त्वात् 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपः । मथ्यात् । 'कुथि ४३ पुथि ४४ लुथि ४५ मथि ४६ हिंसासंक्लेशनयोः' । इदित्त्वान्नलोपो न । कुन्थ्यात् । पुन्थ्यात्, लुन्थ्यात्, मन्थ्यात् 'षिधु ४७ गत्याम्' सेधति । सिषेध । सेधिता । असेधीत् । सात्पदाद्योः' (५१२३) इति षत्वनिषेधे प्राप्ते ।

च प्रत्येकमित्संज्ञायामिदित्वान्नुमि प्राप्ते आह । **इर इत्संज्ञेति** ॥ तथाच इर् इति समुदायस्य इत्संज्ञकत्वादिदित्वाभावान्ननुमिति भावः । **च्योततीति** ॥ लघूपधगुणः । **चुच्योतेति**॥ णलः पित्वेन कित्वाभावान्न गुणनिषेध इति भावः । चुच्युततुरित्यादौ तु कित्वान्न गुणः । लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते । **इरितो वेति** ॥ धातोरेकाच इत्यतो धातोरिति च्लेः सिजित्यतः च्लेरिति अस्यति वक्तिख्यातिभ्य इत्यतः अङिति पुषादिद्युतादित्यतः परस्मैपदेष्विति चानुवर्तते । तदाह । **इरितो धातोरित्यादिना** । **अच्युतदिति** ॥ अङि सति ङित्वान्नगुणः । अच्युतताम् अच्युतन् अच्युतः अच्युततम् अच्युतत अच्युतम् अच्युताव अच्युताम । अङभावे त्वाह । **अच्योतीदिति** ॥ इट ईटीति सिज्लोपः । **अच्योतिष्टामित्यादि** । **श्च्युतिरिति** ॥ च्युतिवद्रूपाणि । **चुश्च्योतेति** ॥ शर्पूर्वाः इति चकारः शिष्यते । **यकाररहितोपीति** ॥ मधुश्चुतंघृतमिव सुपूतमित्यादौ दर्शनादिति भावः । **मन्थेति** ॥ विलोडनमास्फालनम् । **मन्थतीत्यादि** ॥ सुगमम् । आशीर्लिङि विशेषमाह । **यासुट इति** । **कुथीति** ॥ चत्वारोऽपि द्वितीयान्ताः । इदित्वान्नुमि कुन्थतीत्यादि सुगमम् । आशीर्लिङि यासुटः कित्वेऽपि इदित्वेन अनिदितामिति पर्युदासात् नलोपो नेत्याह । **इदित्वादिति** । **कुन्थ्यादिति** ॥ पुन्थ्यात् लुन्थ्यात् मन्थ्यात् । एतदर्थमेव मन्थधातोः पृथक् मथीति निर्देशः । **षिधगत्यामिति** ॥ अच्परकषकारादित्वात् षोपदेशोऽयम् । ततश्च धात्वादेरिति सः । तदाह । **सेधतीति** । **सिषेधेति** ॥ आदेशसकारत्वात् षत्वम् । अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव सिधेर्ग्रहणात् सेट्कोऽयम् । **असेधीदिति** ॥ इट ईटीति सिज्लोपः । नेटीति निषेधात् न हलन्तलक्षणा वृद्धिः । **असेधिष्टामित्यादि** ॥ अथ निषेधतीत्यादौ उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं वक्ष्यति । तत्किमर्थं आदेशप्रत्यययोरित्येव सिद्धेरित्या

२२७० । उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् । (८-३-६५)

उपसर्गस्थान्निमित्तादेषां सस्य षः स्यात् ।

२२७१ । सदिरप्रतेः । (८-३-६६)

प्रतिभिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात् ।

२२७२ । स्तन्भेः । (८-३-६७)

सौत्रस्य सस्य षः स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः । किंच 'अप्रतेः' इति नानुवर्तते । 'बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः' इति ।

२२७३ । अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः । (८-३-६८)

अवात्स्तन्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात् ।

शङ्कयाह । **सात्पदाद्योरिति** ॥ उपसर्गात्सुनोतीति । **उपसर्गस्थादिति** ॥ उपसर्गशब्द उपसर्गस्थे लाक्षणिक इति भावः । **निमित्तादिति** ॥ इण्रूपादित्यर्थः । इण्कोरित्यधिकारेऽपि कोरिति नात्र सम्बध्यते । असम्भवात् । **सस्येति** ॥ सहेः साडः स इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तत इति भावः । **षः स्यादिति** ॥ अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यधिकारादिति भावः । अत्र सुनोतीत्यादिश्तिपानिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थ इति प्राञ्चः । स्पष्टार्थ इति प्रौढमनोरमायाम् । सेनयेति णिजन्तो नामधातुः । सेधतीति शपानिर्देशात् सिध्यतेर्न ग्रहणम् । अभिषुणोतीत्याद्युदाहरणं । प्रकृते निषेधतीत्याद्यर्थमिह सूत्रोपन्यासः । प्रसङ्गादाह । **सदिरप्रतेरिति** ॥ उपसर्गादिति ॥ उपसर्गस्थादिणःपरस्येत्यर्थः । **सादिरिति** ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्यभिप्रेत्याह । **सदेस्सस्येति** ॥ निषीदतीत्युदाहरणम् । **स्तन्भेरिति** ॥ नकारोपधनिर्देशस्य प्रयोजनमाह । **सौत्रस्येति** ॥ स्तन्भु स्तुन्भु इति सूत्रनिर्दिष्टस्य नोपधस्येत्यर्थः । सहि प्रतिपदोक्तः । ष्टभि प्रतिबन्ध इत्यस्य तु धातोरिदित्वान्नुमि लाक्षणिकत्वान्न ग्रहणम् । तेन विस्तम्भत इत्यादौ न षत्वम् । उदस्थास्तम्भ्वोरिति सूत्रे तु मोपधग्रहणादुभयोरपि ग्रहणम् । मकारस्य उभयत्रापि लाक्षणिकत्वात् । ननु सदिस्तन्भ्योरप्रतेरित्येकमेव सूत्रं कुतो न कृतमित्यत आह । **योगविभाग उत्तरार्थ इति** ॥ अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोरित्युत्तरसूत्रे सदेरननुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । ननु सदेरस्वरितत्वादालम्बनाविदूर्ययोर्वृत्त्यभावादेवच अनुवृत्त्यभावः सिद्ध इत्यस्वारस्यादाह । **किञ्चेति । नानुवर्तत इति** ॥ स्तन्भेरित्यत्र अप्रतेरित्यस्य अनुवृत्तिर्नेष्टा । एकसूत्रत्वे तु अप्रतेरित्यस्य स्तन्भिनाऽपि सम्बन्धः स्यादिति भावः । अप्रतेरित्यस्य स्तन्भावनन्वयो वृद्धप्रयोगानुगत इत्याह । **बाहुप्रतिष्टम्भेति । अवाच्चेति** ॥ आलम्बनञ्च आविदूर्यञ्चेति

२२७४ । वेश्च स्वनो भोजने । (८-३-६९)

व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः स्याद्भोजने ।

२२७५ । परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् । (८-३-७०)

परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति ।

२२७६ । प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि । (८-३-६३)

'—सेवसित—' (२२७५) इत्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामड्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् न्यषेधीत् । न्यषेधिष्यत् ।

२२७७ । स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । (८-३-६४)

प्राक्सितात्स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एषामेवचाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषेध । निषिषिधतुः ।

द्वन्द्वात्सप्तमीद्विवचनम् । **एतयोरिति** ॥ आलम्बनाविदूर्ययोरर्थयोर्विद्यमानस्य अवात्परस्य स्तन्भेरित्यन्वयः । अपूर्वविधिरयम् । इणः परत्वाभावादप्राप्तेः । आलम्बने यथा । यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठतीति । आश्रित्येत्यर्थः । आविदूर्यं सामीप्यम् । अवष्टब्धा गौः । निरुद्धा सती समीपे आस्त इत्यर्थः । **वेश्चेति** ॥ अवादित्यनुकर्षणार्थश्चकारः । तदाह । **व्यवाभ्यामिति** ॥ विष्वणति । अवष्वणति । सशब्दम्भुङ्क्ते इत्यर्थः । अट्कुप्वाङिति णत्वम् । **परिनिविभ्य इति** ॥ सेवेत्यकार उच्चारणार्थः । षेवृ सेवायामितिधातोर्ग्रहणम् । परिषेवते । निषेवते । विषेवते । सितेत्यनेन षिञ् बन्धन इति क्तान्तस्य ग्रहणम् । अस्यैव धातोः एरजन्तो वा पचाद्यजन्तो वा सयशब्दः । विषितः विषयः । षिवु तन्तुसन्ताने परिषीव्यति । षह मर्षणे परिषहते । सुडागमः । परिष्करोति । स्तुस्वञ्जोरुपसर्गात् सुनोतीत्येव सिद्धे सिवादीनां वेति विकल्पार्थम्पुनर्वचनम् । **प्राक्सितादिति** ॥ **सुनोत्यादय इति** ॥ उपसर्गात्सुनोतीत्यादिसूत्रोपात्ता इति शेषः । **तेषामिति** ॥ पञ्चदशानामित्यर्थः । **न्यषेधदिति** ॥ अकारेण व्यवहितत्वादिणः परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम् । अभ्यषुणोदित्यप्युदाहार्यम् । **स्थादिष्विति** ॥ अभ्यासेनेति तृतीयान्तम् प्राक्सितादित्यनुवर्तते । तदाह । **प्राक्सितादिति** ॥ उपसर्गात्सुनोतीति सूत्रे स्थाधातुमारभ्य परिनिविभ्यःसेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये धातव उपात्ताः तेषु दशस्वित्यर्थः । निषिषेधेत्यादौ अभ्यासात्परस्य सस्य अभ्यासव्यवहितत्वेन उपसर्गात्परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम् । ननु निषिषेधेत्यादौ अभ्यासस्थसकारस्य उपसर्गात्सुनोतीत्यनेनैव सिद्धत्वादभ्यासस्येति व्यर्थमित्याशङ्क्य नियमार्थमित्याह । **एषामेवेति** ॥ यद्यभ्यासस्थसकारस्य चेत् षत्वं तर्हि स्थादिदशानामेवेत्यर्थः । एवञ्च षू प्रेरणे अभिसुसूषति । अत्राभ्यासस्य न षत्वम् । अभ्यासात्परस्य तु सस्य

२२७८। सेधतेर्गतौ। (८-३-११३)

गत्यर्थस्य सेधतेः न षत्वं स्यात्। गङ्गां विसेधति। 'षिधू ४८ शास्त्रे माङ्गल्ये च'। शास्त्रं शासनम्।

२२७९। स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा। (७-२-४४)

स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात्।

२२८०। झषस्तथोर्धोऽधः। (८-२-४०)

झषः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः। जश्त्वम्। सिषेद्ध—सिषेधिथ। सेद्धा—सेधिता। सेत्स्यति—सेधिष्यति। असैत्सीत्।

स्तौतिण्योरेवेति नियमान्नषत्वम्। **सेधतेरिति। नषत्वमिति** ॥ नरपरेत्यतो नेत्यनुवृत्तेरिति भावः। गङ्गां विसेधतीति ॥ गच्छतीत्यर्थः। इह उपसर्गात्सुनोतीति षत्वन्न भवति। अनन्तरस्येति न्यायेन उपसर्गात्सुनोतीत्यस्यैवायन्निषेधः। नत्वादेशप्रत्ययोरित्यस्यापि। तेन सिषेधेत्यादौ आदेशप्रत्ययोरिति षत्वम्भवत्येव। षिधू इति ॥ ननु वाक्यसङ्घविशेषात्मकस्य शास्त्रस्य अक्रियारूपत्वात्कथं धात्वर्थत्वमित्यत आह। **शास्त्रं शासनमिति** ॥ माङ्गल्यन्तु शुभकर्म। षिधगत्यामितिवदस्यापि रूपाणि। तत्र वलादावार्धधातुके नित्यमिटि प्राप्ते। **स्वरतीति**॥ आर्धधातुकस्येड्वलादेरित्यनुवर्तते। स्वरति सूति सूयति धूञ् ऊदित् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम्। फलितमाह। **स्वरत्यादेरिति** ॥ स्वरतीति स्वृधातोः शपा निर्देशः। सूतीति सूयतीति च लुग्विकरणस्य श्यन्विकरणस्यच सूधातोर्निर्देशः। एवञ्च षू प्रेरण इति तौदादिकस्य न ग्रहणम्। धूञ् कम्पने। स्वादिः क्र्यादिश्च। ञकारानुबन्धनिर्देशात्। धू विधूनन इत्यस्य न ग्रहणम्। इट्सनिवेत्यतो वेत्यनुवर्तमाने वा ग्रहणं लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति विकल्पनिवृत्त्यर्थमिति भाष्यम्। एवञ्च थलि इडभावपक्षे द्वित्वादौ सिसेध् थ इति स्थिते। **झषस्तथोरिति** ॥ झष इति पञ्चमी। तश्च थ्चेति द्वन्द्वः। तकारादकार उच्चारणार्थः। तकारथकारयोरिति लभ्यते। धः इति प्रथमैकवचनम्। अकार उच्चारणार्थः। धकार इति लभ्यते। अध इति षष्ठ्यन्तम्। धाधातुभिन्नस्येति लभ्यते। तदाह। **झषः परयोरिति। जश्त्वमिति** ॥ सिसेध् ध इति स्थिते झलाञ्जश् झशीति प्रथमधकारस्य दकारे सिषेद्धेति रूपमित्यर्थः। सिषिधिव सिषिध्व सिषिधिम सिषिध्म। क्रादिनियमस्तु नेड्वशीति प्रक्रमान्नप्रापितस्यैवाभावस्य निवर्तकः। ननु विभाषादिप्रापितस्यापि। अनन्तरस्येति न्यायात्। इट्पक्षे आह। **सिषेधिथेति। सेद्धेति** ॥ लुट् तास् इडभावः डा टिलोपः गुणः धत्वं। सेद्धारौ सेद्धार इत्यादि। **सेधितेति** ॥ इट्पक्षे रूपम्। सेत्स्यति सेधिष्यतीति॥ लृटि स्यः इड्विकल्पः। **असैत्सीदिति** ॥ लुङस्तिप् इकारलोपः च्लिः सिच् इडभावः अस्तिसिच इति ईट् वदव्रजेति वृद्धिः धकारस्य चर्त्वम्। असैध् स् तामिति स्थिते। अपृक्त-

२२८१ । झलो झलि । (८-२-२६)

झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि । असैद्धाम् । असैत्सुः । असैत्सीः । असैद्धम् । असैद्ध । असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्स्म । पक्षे असेधीत् । असेधिष्टामित्यादि । 'खादृ ४९ भक्षणे' । ऋकार इत् । खादति । चखाद । 'खद ५० स्थैर्ये हिंसायां च' । चाद्भक्षणे । स्थैर्येऽकर्मकः । खदति ।

२२८२ । अत उपधायाः । (७-२-११६)

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञ्णिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद ।

२२८३ । णलुत्तमो वा । (७-१-९१)

उत्तमो णल्वा णित्स्यात् । चखाद—चखद ।

२२८४ । अतो ह्लादेर्लघोः । (७-२-७)

ह्लादेर्लघोरकारस्येडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत्—अखदीत् । 'बद ५१ स्थैर्ये' । पवर्गीयादिः । बदति । बबाद । बेदतुः । बेदिथ ।

त्वाभावादीडभावादिडभावाच्च, इट ईटीति सिचो लोपे अप्राप्ते । **झलोझलीति** ॥ झल इति पञ्चमी । संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति, रात्सस्येत्यतः सस्येतिचानुवर्तते । तदाह । **झलः परस्य सस्य लोपः स्यादिति** । **असैद्धामिति** ॥ असैध् स् तामिति स्थिते सलोपे धत्वे जश्त्वे च रूपम् । **पक्ष इति** ॥ इट्पक्षे इत्यर्थः । **असेधीदिति** ॥ इट ईटीति सलोपः । नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । लघूपधगुणः । **खादृ इति** ॥ अत्र ऋदित्वन्नाग्लोपीत्याद्यर्थमित्याभिप्रेत्याह । ऋकार इदिति ॥ **खदेति** ॥ स्थैर्यम स्थिरीभवनम् । णलि अजन्तत्वाभावादचोञ्णितीति वृद्धेरप्राप्तौ । **अत उपधायाः इति** । **वृद्धिः स्यादिति** ॥ मृजेर्वृद्धिरित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **ञिति णिति चेति** ॥ अचोञ्णितीत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **चखादेति** ॥ एत्वाभ्यासलोपौ तु नात्र भवतः । पित्वे अकित्त्वात् आदेशादित्वात् तदपेक्षया वृद्धेः परत्वाच्च । **णलुत्तम इति** । **णित् स्यादिति** ॥ गोतोणिदित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । **चखाद चखदेति** ॥ णित्त्वे उपधावृद्धिः । तदभावे न । **अतो हलादेरिति** ॥ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्तते । नेटीत्यस्मादिटीति ऊर्णोतेर्विभाषेत्यतो विभाषेति च । तदाह । **हलादेरिति** ॥ हलाद्यङ्गावयवस्येत्यर्थः । आदिग्रहणं स्पष्टार्थम् । हलः परस्येत्येव सिद्धेः । **अखादीदखदीत् इति** ॥ वृद्धौ तदभावे च इटईटीति सिज्लोपः । अखादिष्टामखदिष्टामित्यादि । **बदेति** ॥ स्थैर्यम् स्थिरीभवनम् । **पवर्गीयादिरिति** ॥ पवर्गतृतीयादिरित्यर्थः । नतु दंत्योष्ठ्यादिरिति भावः । **बबादेति** ॥ अत उपाधाया इति वृद्धिः । **बेदतुरिति** ॥ अभ्यासजश्त्वेन आदेशादित्वेऽपि जश्त्वस्य वैरूप्यापादकत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपाविति भावः । बबादेत्यत्र तु

बबाद–बबद । अबादीत्–अबदीत् । 'गद ५२ व्यक्तायां वाचि' । गदति ।

२२८५ । नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च । (८-४-१७)

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्याद्गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद । 'रद ५३ विलेखने' । विलेखनं भेदनम् । रराद । रेदतुः । 'णद ५४ अव्यक्ते शब्दे ।

२२८६ । णो नः । (६-१-६५)

धातोरादेर्णस्य नः स्यात् । नदति ।

णोपदेशास्त्वनर्द्नाटिनाथ्नाध्नन्द्नक्कनॄनृतः ।

नाटेर्दीर्घोर्हस्य पर्युदासाद्घटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधतेर्नॄनन्द्योश्च केचिण्णोपदेशतामाहुः ।

पित्वेन कित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ न । **बेदिथेति** ॥ अकित्वेऽपि थलिचसेटीत्येत्वाभ्यासलोपौ । बेदथुः । बेद । अथ उत्तमपुरुषणलि णलुत्तमोवेति णित्वविकल्पादुपधावृद्धिविकल्प इत्याह । **बबाद बबदेति** ॥ बेदिव बेदिम । **अबादीत् अबदीत् इति** ॥ अतो हलादेरिति वृद्धिविकल्पः । **गदेति** ॥ व्यक्तवाक् मनुष्यकृतशब्दप्रयोगः । **जगादेति** ॥ चुत्वजश्त्वे । उपधावृद्धिः । वैरूप्यापादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । जगदतुः जगदुरित्यादि । **नेर्गदेति** ॥ रषाभ्यां नोण इत्यनुवर्तते । उपसर्गादसमासेऽपीत्यत उपसर्गादिति च । तच्च उपसर्गस्थे लाक्षणिकम् । तदाह । **उपसर्गस्थादिति** ॥ श्तिपा शपाच निर्देशाः यङ् लुङ्निवृत्त्यर्थाः । **प्रणिगदतीति** ॥ भिन्नपदस्थत्वादप्राप्तौ वचनम् । **रदेति** ॥ णलि उपधावृद्धिमभिप्रेत्याह । **ररादेति** ॥ रेदतुरित्यादि । अरादीत् । अरदीत् । **णदेति** ॥ अव्यक्तशब्दः अमनुष्यपशुपक्ष्यादिकृतशब्दप्रयोगः । **णोन इति** ॥ णइति षष्ठ्यन्तम् । धात्वादेः षस्स इत्यतोऽनुवर्तनादाह । **धातोरादेरिति** ॥ तेन अणतीत्यादौ ननत्वम् । **नस्स्यादिति** ॥ नकारः स्यादित्यर्थः । **नदतीति** ॥ मेघादिरिति शेषः । णोन इति नत्वस्यानैमित्तकतया लिण्णिमित्तादेशादित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ स्त एव । ननाद नेदतुरित्यादि । अथ नृत्नर्द्नन्द्नक्क्नाट्नाथृनाधृनॄवर्जम् णोपदेशा इति भाष्यं श्लोकार्धेन सङ्गृह्णाति । **णोपदेशास्त्विति** ॥ नर्दशब्दे । नट अवस्पन्दने चुरादिः । नाथृ नाधृ याच्ञादौ । द्वितीयचतुर्थान्तौ । टुनदि समृद्धौ । नक्क नाशने नॄ नये । नृती गात्रविक्षेपे । एभ्योऽष्टभ्योऽन्ये णकारादिधातवः इदानीं नकारादित्वेन दृश्यमाना अपि नत्वसम्पन्ननकारादितया णोपदेशाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । नाटीतिण्यन्तस्य प्रयोजनमाह । **नाटेरिति** ॥ **घटादिरिति** ॥ नट नृत्ताविति घटादिपठित इत्यर्थः । तत्फलं घटादौ वक्ष्यते । मतान्तरमाह । **तवर्गेति** ॥ तवर्गचतुर्थान्तनाधधातोः नॄनन्द्योश्च णोपदेशेषु पर्युदासाभावमङ्गीकृत्य तेषामपि णोपदेशत्वमाहुरित्यर्थः । अत्र मते पञ्चभ्यो भिन्ना णोपदेशा इति फलितम् । भाष्यविरोधोऽत्रारुचिबीजम् । ननु

२२८७ । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । (८-४-१४)

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति । 'अर्द ५५ गतौ याचने च' 'अत आदेः' २२४८ ।

२२८८ । तस्मान्नुड्द्विहलः । (७-४-७१)

द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् । आनर्द । आर्दीत् । 'नर्द ५६ गर्द ५७ शब्दे' । णोपदेशत्वाभावान्न णः । प्रनर्दति । गर्दति । जगर्द । 'तर्द ५८ हिंसायाम्' । तर्दति । 'कर्द ५९ कुत्सिते शब्दे' । कुत्सिते कौक्षे कर्दति । 'खर्द ६० दन्दशूके' । दंशनहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द । 'अति ६१ अदि ६२ बन्धने' । अन्तति । आनन्त । अन्दति । आनन्द । इदि ६३ परमैश्वर्ये' । इन्दति । इन्दाञ्चकार । 'बिदि ६४ अवयवे' । पवर्गतृतीयादिः । बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । 'भिदि' इति

णकारमुपदिश्य तस्य किमर्थं नकारो विधीयते । नकारएवोपदिश्यतामित्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह । **उपसर्गादिति** ॥ रषाभ्यां नोण इत्यधिकृतम् । तदाह । **उपसर्गस्थादिति** ॥ समासेऽङ्गुलेः सङ्ग इत्यतः समास इत्यनुवृत्तेरसमासे नस्यादित्यसमासग्रहणम् । तथा सति प्रणाम इत्यादौ समासे नस्यादित्यपिग्रहणम् । तदाह । **समासे असमासेऽपीति** ॥ णस्योपदेशो यास्मिन्निति विग्रहः । **प्रणदतीति** ॥ भिन्नपदत्वादप्राप्तिः । **प्रणिनदतीति** ॥ नेर्गदेति णत्वम् । नचात्र उपसर्गादसमास इति धातुनकारस्य णत्वं शङ्क्यम् । अट्कुप्वाङ्भिन्नेन व्यवधानात् । **अर्देति** ॥ उपधायाश्चेत्यत इक इत्युपस्थानात् अर्दतीत्यादौ न दीर्घः । लिटि णलि द्वित्वे हलादि शेषे अतआदेरित्यभ्यासाकारस्य दीर्घे आ अर्देतिस्थिते । **तस्मान्नुडिति** ॥ द्वौ हलौ यस्य तस्येति विग्रहः । तच्छब्देन अत आदेरिति कृतदीर्घः परामृश्यते । तदाह । **दीर्घीभूतादिति** ॥ टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । टित्वादाद्यवयवः । तदाह । **आनर्देति** ॥ **आर्दीदिति** ॥ इटईटि इति सिज्लोपः । नर्देत्यादि स्पष्टम् । **कर्देति** ॥ कुत्सितशब्देन कुत्सिताविशेषो विवक्षित इत्याह । **कुत्सिते कौक्ष इति** ॥ कुक्षिभवे इत्यर्थः । **खर्देति** ॥ दन्दशूकः दंशनस्वभावस्सर्पः । दन्दशूको बिलेशय इत्यमरः । ननु सर्पस्य क्रियात्वाभावात् कथन्धात्वर्थत्वमित्यत आह । **दंशनेति** । **अतिअदीति** ॥ इदित्वान्नुम् । तदाह । **अन्ततीति** । **आनन्तेति** ॥ अत आदेरिति दीर्घः । तस्मान्नुड्द्विहल इति नुट् । एवमन्दति । **आनन्देति** ॥ आन्दीत् । **इदीति** ॥ परमैश्वर्यम् परमेश्वरीभवनम् । **इन्दतीति** ॥ इदित्वान्नुम् । **इन्दांचकारेति** ॥ इजादेश्चेत्याम् । **बिदीति** ॥ इदित्वान्नुमित्याह । **बिन्दतीति** ॥ नन्ववयवस्य अक्रियारूपत्वात् कथन्धात्वर्थत्वमित्यत आह । **अवयवंकरोतीत्यर्थ इति** ॥ अबिन्दीत् अबिन्दिष्टामित्यादि ।

पाठान्तरम् । 'गडि ६५ वदनैकदेशे' गण्डति । 'अन्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्विषया' इति काश्यपः । अन्ये तु तिङमपीच्छन्ति । 'णिदि ६६ कुत्सायाम्'। निन्दति । प्रणिन्दति । 'टुनदि ६७ समृद्धौ' ।

२२८९ । आदिर्ञिटुडवः । (१-३-५)

उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्त्वान्नलोपो न । नन्द्यात् । 'चदि ६८ आह्लादे' चन्दति । चचन्द । 'त्रदि ६९ चेष्टायाम्' त्रन्दति । तत्रन्द । 'कदि ७० क्रदि ७१ क्लदि ७२ आह्वाने रोदने च' । चकन्द । चक्रन्द । चक्लन्द । 'क्लिदि ७३ परिदेवने' । चिक्लिन्द । 'शुन्ध ७४ शुद्धौ' शुन्धति । शुशुन्ध । नलोपः । शुध्यात् ।

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् । 'शीकृ ७५ सेचने' । तालव्यादिः । 'दन्त्यादिः' इत्येके । शीकते । शिशीके । 'लोकृ ७६ दर्शने'। लोकते । लुलोके । 'श्लोकृ ७७ संघाते' । संघातो ग्रन्थः । स चेह ग्रथ्यमा-

---

पाठान्तरमिति ॥ पवर्गीयचतुर्थादिरित्यर्थः । **गडीति** । **वदनैकदेश इति** ॥ तत्क्रियाया-मित्यर्थः । गण्डति अगण्डीत् । **अन्तत्यादय इति** ॥ अति अदि बन्धने । इदि परमैश्वर्ये । विदि अवयवे । गडि वदनैकदेशे । इति पञ्च धातवः तिङ्प्रकृतयो न भवन्तीति काश्यपमत-मित्यर्थः । **अन्य इति** ॥ काश्यपादन्ये मुनयः तिङमपि एभ्य इच्छन्तीत्यर्थः । **णिदीति** ॥ इदित्वान्नुम् । णोपदेशत्वात् णस्य नत्वम् । तदाह । **निन्दतीति । प्रणिन्दतीति** ॥ उपस-र्गादसमासेऽपीति णत्वम् । **टुनदीति** ॥ समृद्धिः प्रजापश्वादिसम्पत्तिः । **आदिरिति** ॥ भूवादयो धातव इत्यस्मात् धातव इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । उपदेशेऽजनुनासिक इत्य-स्मात् उपदेश इति इदिति चानुवर्तते । आदिरिति इदिति च बहुत्वे एकवचनम् । तदाह । **उपदेश इति** ॥ ट्वित्करणं ट्वितोऽथुजित्येतदर्थम् । **नन्दतीति** ॥ इदित्वान्नुम् । **इदित्वा-दिति** ॥ आशीर्लिङि यासुटः कित्वेऽपि इदित्वात् अनिदितामिति नलोपो नेत्यर्थः । **नन्द्यादि-ति** ॥ अन्त्यादन्द्यादित्यस्याप्युपलक्षणम् । **चदीति** ॥ इदित्वान्नुमित्याह । **चन्दतीति** । **त्रदी-ति** ॥ अदुपधोऽयम् । इदित्वान्नुमित्याह । **त्रन्दतीति** ॥ **क्रदिक्लदीति** ॥ अदु-पधौ । **क्लिदिपरिदेवन इति** ॥ अनुदात्तेत्सु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः । **शुन्धशुद्धाविति** ॥ अकर्मकोऽयम् । **शुन्धतीति** ॥ शुचिर्भवतीत्यर्थः । ननु शुधी-त्येवमिदिदेवायं कुतो न पठित इत्याह । **नलोप इति** ॥ आशीर्लिङि अनिदितामिति नलोपे शुध्यादिति रूपमिष्टम् । इदित्वेतु नलोपो न स्यादिति भावः । अथ कवर्गीयान्ता इत्यादि लोकृ इत्यन्तं स्पष्टम् । **श्लोकृ इति** ॥ सङ्घातशब्दं व्याचष्टे । **ग्रन्थ इति** ॥ ननु वाक्यसमुदायात्म-कस्य ग्रन्थस्य अक्रियात्वात् कथन्धात्वर्थत्वमित्याशङ्क्याह । स चेहेति ॥ ग्रन्थनङ्ग्रन्थः सङ्घीभावः स-ङ्घीकरणं वा । तत्र सङ्घीभवनं सङ्घनिष्ठम् । सङ्घीकरणन्तु सङ्घीकर्तृनिष्ठम् । तत्र सङ्घीभवनार्थकत्वे

नस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्येऽकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । 'द्रेकृ ७८ ध्रेकृ ७९ शब्दोत्साहयोः' । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं च । एचइग्घ्रस्वादेशे इति ह्रस्वः । दिद्रेके । दिध्रेके । 'रेकृ ८० शङ्कायाम्' । रेकते । 'सेकृ ८१ स्रेकृ ८२ स्रकि ८३ श्रकि ८४ श्लकि ८५ गतौ' । त्रयो दन्त्यादयः । द्वौ तालव्यादी । अषोपदेशत्वान्न षः । सिसेके । 'शकि ८६ शङ्कायाम्' । शङ्कते । शशङ्के । 'अकि ८७ लक्षणे' । अङ्कते । आनङ्के । 'वकि ८८ कौटिल्ये' । वङ्कते 'मकि ८९ मण्डने' । मङ्कते । 'कक ९० लौल्ये' लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । ककते । चकके । 'कुक ९१ वृक ९२ आदाने' कोकते । चुकुके । वर्कते । ववृके ।

ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ।

'चक ९३ तृप्तौ प्रतिघाते च' । चकते । चेके । 'ककि ९४ वकि ९५ श्वकि ९६ त्रकि ९७ ढौकृ ९८ त्रौकृ ९९ ष्वष्क १०० वस्क १०१ मस्क

अकर्मकः । सङ्घीकरणार्थत्वे सकर्मक इत्यर्थः । **श्लोकत इति** ॥ सङ्घीभवतीत्यर्थः । सङ्घीकरोतीति वा । **द्रेकृ ध्रेकृ इति** ॥ शब्दनम् शब्दः । **एच इति** ॥ लिट एशि च द्वित्वे हलादिशेषे देद्रेक् ए इति स्थिते अभ्यासे एकारस्य ह्रस्वो भवन् एच इग्घ्रस्वादेश इति इकारो भवतीत्यर्थः । **दिध्रेके इति** ॥ अभ्यासे धकारस्य जश्त्वेन दकारः । एकारस्य तु ह्रस्व इकारः । **रेकृ इति** ॥ शङ्का संशयः आक्षेपोवा । शंकि सेचन इत्यारभ्य एतत्पर्यन्ता ऋदितः । **सेकृ इति** ॥ आद्यौ एकारमध्यौ ऋदितौ । इतरे त्रयः अदुपधाः इदितः । **त्रय इति** ॥ पञ्चसु आद्यास्त्रय इत्यर्थः । **अषोपदेशत्वादिति** ॥ सेकृधातोः पर्युदासान्नषोपदेशत्वम् । द्वितीयतृतीययोस्तु दंत्याच्परक-सादित्वाभावान्न षोपदेशत्वम् । ततश्च सकारस्यादेशसकारत्वाभावान्न षत्वमिति भावः । एच इग्घ्र-स्वादेश इत्यभिप्रेत्याह । **सिसेक इत्यादि** ॥ सिस्रङ्के इत्यादाविदित्वान्नुम् । **शकीति** ॥ इदित्वान्नुमित्याह । **शंकत इति । शशंक इति । अकीति** ॥ लक्षणश्चिह्नीकरणम् । **अंकत इति** ॥ इदित्वान्नुम् । **आनंक इति** ॥ तस्मान्नुड्द्विहल इति नुट् । वकि कौटिल्ये इत्यादि स्पष्टम् । **कुकवृकेति** ॥ द्वितीयः ऋदुपधः । शपि लघूपधगुणं मत्वा आह । **कोकत इति । चुकुक इति** ॥ असंयोगादिति कित्वात् न लघूपधगुणः । अभ्यासे चुत्वम् । लघूपधगुणेरपरत्वं मत्वाऽऽह । **वर्कत इति** ॥ लिटि असंयोगादिति कित्वान्न गुण इति मत्वाऽऽह । **ववृके इति** ॥ उरदत्वं हलादिशेषः । ननु कित्वात् परत्वात् गुणः स्यात् । कृते गुणे रपरत्वे संयोगात्परत्वेन कित्वस्याप्रवृत्या अनित्यत्वादित्यत आह । **ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणात् पूर्व-विप्रतिषेधेनेति । चकेति** ॥ तृप्तावकर्मकः । प्रतिघाते सकर्मकः । एत्वाभ्यासलोपौ मत्वाऽऽह । **चेक इति । ककीति** ॥ एते पञ्चदश धातवः । आद्याश्चत्वार इदितः । द्वितीयो वकारादिः । तृतीयस्तालव्यादिः । पञ्चमषष्ठौ, दशमाद्याश्चत्वारश्च, ऋदितः । दशमद्वादशौ इदुपधौ । रघिलघी-

१०२ टिक्र १०३ टीक्र १०४ तिक्र १०५ तीक्र १०६ रघि १०७ लघि १०८ गत्यर्थाः'। कङ्कते। डुढौके। तुत्रौके।

सुब्धातुष्ठिवुष्वक्कतीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः।

ष्वक्कते। षष्वक्के। अत्र तृतीयो दन्त्यादिः' इत्येके। टेकते। टीकते। एवं, तेकते। तीकते। लघिर्भोजननिवृत्तावपि। 'अघि १०९ वघि ११० मघि १११ गत्याक्षेपे'। आक्षेपो निन्दा। 'गतौ गत्यारम्भे च' इत्यन्ये। अङ्घते। आनङ्घे। वङ्घते। मङ्घते। 'मघि' कैतवे च। 'राघृ ११२ लाघृ ११३ द्राघृ ११४ सामर्थ्ये'। राघते। लाघते। 'ध्राघृ' इत्यपि केचित्। 'द्राघृ' आयामे च। आयामो दैर्घ्यम्। द्राघते। 'श्लाघृ ११५ कत्थने'। श्लाघते।

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत्। 'फक्क ११६ नीचैर्गतौ' नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च। फक्कति। पफक्क। 'तक ११७ हसने'। तकति। 'तकि ११८ कृच्छ्रजीवने'। तङ्कति। 'बुक्क ११९ भषणे'। भषणं श्वरवः। बुक्कति। कख १२० हसने'। प्रनिकखति। 'ओखृ १२१ राखृ १२२ लाखृ १२३ द्राखृ १२४ ध्राखृ १२५ शोषणालमर्थयोः'। ओखति। ओखांचकार। 'शाखृ १२६ श्लाखृ १२७ व्याप्तौ'। शाखति। 'उख १२८ उखि १२९ वख

इदितौ चतुर्थान्तौ। कङ्कत इत्यादाविदित्वान्नुम्। **डुढौके, तुत्रौक इति**॥ अभ्यासे ढस्य जश्त्वेन डकारः। ओकारस्य ह्रस्व उकारः। अथ ष्वक्कधातोः षोपदेशपरिगणनात् धात्वादेरिति सत्वे प्राप्ते आह। **सुब्धात्विति। षष्वक्के इति**॥ संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ न। संयोगात्परत्वेन लिटः कित्वाभावाच्च। **तृतीय इति**॥ तथा च स्वक्कत इति रूपम्। केवलदन्त्यपरकसादित्वाभावेन षोपदेशत्वाभावः। **टेकते इति**॥ लघूपधगुणः। **टीकत इति**॥ दीर्घोपधत्वान्न गुणः। **एवन्तेकते, तीकत इति**॥ रङ्घते, लङ्घते। इदित्वान्नुम्। **लघिर्भोजननिवृत्तावपीति**॥ लङ्घते न भुङ्क्त इत्यर्थः। **अघीति**॥ त्रयोऽपि चतुर्थान्ता इदितः। **आनंघ इति**॥ तस्मान्नुड्द्विहल इति नुट्। **वंघत इति**॥ इदित्त्वान्नुम्। लिटि तु ववङ्घे इति रूपम्। वादित्वात्संयुक्तहल्मध्यस्थत्वात्संयोगात्परत्वेन लिटः कित्वाभावाच्च एत्वाभ्यासलोपौ न। **मघि कैतवेचेति**॥ कतैवं वञ्चना। **राघृ इति**॥ त्रयोऽपि इदितः। सामर्थ्यं कार्यक्षमीभवनम्। **ध्राघृ इत्यपीति**॥ चतुर्थादिमपि केचित् पठन्तीत्यर्थः। **द्राघृ इति**॥ निवृत्तिः विमुखीभवनम्। आयामः दीर्घीभवनम्। **श्लाघृ कत्थन इति**॥ कत्थनं स्तुतिः। शीक्ट इत्यादयो द्विचत्वारिंशदात्मनेपदिनो गताः। फक्कनीचैरित्यादि स्पष्टम्। **प्रनिकखतीति**॥ शेषे विभाषेत्यत्र अकखादाविति पर्युदासान्नेणत्वं नेति भावः। **ओखृ इति**॥ अलमर्थः भूषणक्रिया, पर्याप्तिः, वारणं वा। ओखति। ओखाञ्चकार। **शाखृश्लाखृ इति**॥ श्लाघृ इति चतुर्थान्त आ

१३० वखि १३१ मख १३२ मखि १३३ णख १३४ णखि १३५ रख १३६ रखि १३७ लख १३८ लखि १३९ इख १४० इखि १४१ ईखि १४२ वल्ग १४३ रगि १४४ लगि १४५ अगि १४६ वगि १४७ मगि १४८ तगि १४९ त्वगि १५० श्रगि १५१ श्लगि १५२ इगि १५३ रिगि १५४ लिगि १५५ गत्यर्थाः' । कवर्गद्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु 'रिख' 'त्रख' 'त्रिखि' 'शिखि, इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति ओखति ।

२२९० । अभ्यासस्यासवर्णे । (६-४-७८)

इवर्णोवर्णान्तस्य अभ्यासस्येयङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि । उवोख । संनिपातपरिभाषया 'इजादेः—' (२२३७) इत्याम्न । ऊखतुः । ऊखुः । इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्तो न भवति । सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वाद्धि-पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः ।

त्मनेपदिषु गताः । **उख उखीति । पञ्चदशेति** ॥ ईखि इत्यन्ता इति शेषः । **त्रयोदशेति** ॥ वल्गादय इति शेषः । तत्र इदित्वान्नुम् । आशीर्लिङि नलोपाभावश्च । **पठन्तीति** ॥ तेषां मते खान्ता एकोनविंशतिरिति बोध्यम् । **ओखतीति** ॥ शपि लघूपधगुणः । लिटि णलः पित्त्वेन कित्त्वाभावात् प्राप्तस्यापि लघूपधगुणस्य द्विर्वचनेऽचीति निषिद्धतया गुरुमत्वाभावादाम्भावे सति पूर्वन्द्वित्वे कृते हलादिः शेषे पश्चात् वार्णादाङ्गम्बलीय इति परिभाषया अन्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घम्बाधित्वा लघूपधगुणे कृते उ ओख् अ इति स्थिते, उवर्णस्य याणि प्राप्ते । **अभ्यासस्येति** ॥ अचि श्नुधात्विल्यतः अचीति, य्वोरियङुवङाविति चानुवर्तते । इश्च उश्च य्वौ तयोरिति विग्रहः । अभ्यासविशेषणमिदं तदन्तविधिः । तदाह । **इवर्णोवर्णान्तस्येति** ॥ ङित्वादन्तादेशौ । **उवोखेति** ॥ अचिश्नुधात्वित्यस्यतु नात्र प्राप्तिः । अजादौ प्रत्यये परत एव तत्प्रवृत्तेः । अभ्यासस्य अङ्गत्वाभावाच्च । ननु द्वित्वे कृते लघूपधगुणे सति इजादिगुरुमत्त्वादाम् स्यादित्यत आह । **सन्निपातेति** ॥ णलि परे विहितगुणसम्पन्नमिजादिगुरुमत्वमाश्रित्य प्रवृत्तमामं गुणो न प्रवर्त्तयति । आमि सति धातोर्णल्परकत्वव्याघातादिति भावः । **ऊखतुरिति** ॥ अपित्त्वेन कित्वात् लघूपधगुणाभावे द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णपरकत्वादभ्यासस्यासवर्ण इति इयङभावे सवर्णदीर्घे रूपमिति भावः । ननु ऊखतुरित्यत्र ऊकारस्य सवर्णदीर्घसम्पन्नस्य एकादेशतया पूर्वान्तत्वेनाभ्याससम्बन्धित्वात् ह्रस्व इत्यभ्यासस्याचो विधीयमानो ह्रस्वः प्राप्नोतीत्याशङ्कते । **इह सवर्णदीर्घस्य अभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्त इति** ॥ अथ परिहरति । **न भवतीति** ॥ कुत इत्यत आह । **सकृत्प्रवृत्तत्वादिति** ॥ तदेवोपपादयति । **आंगत्वादिति** ॥ उ उखतुरिति स्थिते पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्या अभ्यासह्रस्वे सवर्णदीर्घे ऊखतुरिति स्थितिः । तत्र ऊकारस्य पुनरभ्यासह्रस्वो न भवति । लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायादित्यर्थः । हलादिशेषे ह्रस्वे च कृते पश्चात्प्रवर्तमानस्य

'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति न्यायात्परत्वाच्च। उङ्खति। ववाख। ववखतुः। वङ्खति। मेखतुः। मङ्खति। ममङ्ख। नखति। नङ्खति। रखति। रेखतुः। रङ्खति। एखति। इङ्खति। ईङ्खति। वल्गति। रङ्गति। लङ्गति। अङ्गति। वङ्गति। मङ्गति। तङ्गति। त्वङ्गति। श्रङ्गति। श्लङ्गति। इङ्गति। रिङ्गति। लिङ्गति। रेखति। त्रखति। त्रिङ्खति। शिङ्खति। 'त्वगि' कम्पने च। 'युगि १५६ जुगि १५७ बुगि १५८ वर्जने'। युङ्गति। 'घघ १५९ हसने'। घघति। जघाघ। 'मघि १६० मण्डने'। मङ्घति। 'शिघि १६१ आघ्राणे'। शिङ्घति।

अथ चवर्गीयान्ताः। तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः।। 'वर्च १६२ दीप्तौ'। वर्चते। 'षच १६३ सेचने, सेवने च'। सचते। सेचे। सचिता। 'लोचृ १६४

सवर्णदीर्घस्य पूर्वम्पूर्वमन्तरङ्गम्परम्परं बहिरङ्गमिति न्यायेन बहिरङ्गत्वादित्यलम्। **उंखतीति** ॥ इदित्वान्नुम्। **ववाखेति** ॥ वखधातोर्णलि उपधावृद्धिः। **ववखतुरिति** ॥ वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न। **वंखतीति** ॥ वखिधातोरिदित्वान्नुम्। ववङ्ख। **मेखतुरिति** ॥ एत्वाभ्यासलोपौ। **मङ्खतीति** ॥ मखिधातोरिदित्वान्नुम्। **ममंखेति** ॥ संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ न। **नखति, नंखतीति** ॥ णोन इति नत्वम्। **रखतीति** ॥ णलि तु उपधावृद्धिः। रराख अतुसादावेत्वाभ्यासलोपौ। **रेखतुरित्यादि**। **रंखतीति** ॥ इदित्वान्नुम्। ररङ्ख। **एखतीति** ॥ इखधातोश्शपि लघूपधगुणः। इयेख। ईखतुः। **इंखतीति** ॥ इदित्वान्नुम्। इङ्खाञ्चकार। **ईंखतीति** ॥ अलघूपधत्वान्न गुणः। ईखांचकार। **वल्गतीति** ॥ लिटि ववल्ग ववल्गतुः। **रंगति, लंगतीति** ॥ ररङ्गतुः। **अंगतीति** ॥ लिटि आनङ्ग। **वंगतीति** ॥ लिटि ववङ्ग ववङ्गतुः। **मंगतीति** ॥ लिटि ममङ्ग ममङ्गतुः। **तंगतीति** ॥ लिटि, ततङ्ग, ततङ्गतुः। **त्वंगतीति** ॥ लिटि तत्वङ्ग। तत्वङ्गतुः। **श्रंगतीति** ॥ लिटि शश्रङ्ग। शश्रङ्गतुः। **श्लंगतीति** ॥ लिटि शश्लङ्ग शश्लङ्गतुः। **इंगतीति** ॥ लिटि इङ्गांचकार। **रिंगतीति** ॥ लिटि रिरिङ्ग रिरिङ्गतुः। **लिंगतीति** ॥ लिटि लिलिङ्ग लिलिङ्गतुः। अथ खान्तेषु रिखादिचतुर्णां मतान्तरसिद्धानामुदाहरणमाह। **रेखतीति** ॥ शपि लघूपधगुणः। रिरेख रिरिखतुः। **त्रखतीति** ॥ लिटि तत्राख तत्रखतुः। **त्रिंखतीति** ॥ लिटि तित्रिङ्ख तित्रिङ्खतुः। **शिंखतीति** ॥ लिटि शिशिङ्ख शिशिङ्खतुः। **त्वगि कम्पने चेति** ॥ चाद्गतौ। त्वङ्गति तत्वङ्ग। **युगीति** ॥ त्रयोऽपि इदितः। युङ्गति बुङ्गति जुङ्गति। **घघ, हसने इति** ॥ घघति। णलि उपधावृद्धिः। जघाघ जघघतुः। लिण्णिमित्तादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न। **मघिमण्डन इति** ॥ इदित्वान्नुमित्याह। **मंघतीति** ॥ ममङ्घ ममङ्घतुः। **शिघि आघ्राण इति** ॥ शिङ्घति शिशिङ्घ। फक्कादयः पञ्चाशद्गताः। **वर्च दीप्ताविति** ॥ दीप्तिः प्रकाशः। **षच, सेचन इति** ॥ अच्परकसादित्वात् षोपदेशोऽयम्। स्वरितेत्तु षच समवाय इति वक्ष्यते। **सेच इति** ॥ सत्वस्य लिण्णिमित्तत्वाभावादादेशादित्वेऽपि एत्वाभ्यासलोपौ। **दम्भः**

दर्शने'। लोचते। लुलोचे। 'शच १६५ व्यक्तायां वाचि' शेचे। 'श्वच १६६ श्वचि १६७ गतौ'। श्वचते। श्वञ्चते। 'कच १६८ बन्धने'। कचते। 'कचि १६९ काचि १७० दीप्तिबन्धनयोः'। चकञ्चे। चकाञ्चे। 'मच १७१ मुचि १७२ कल्कने' कल्कनं दम्भः, शाठ्यं च। 'कथनम्' इत्यन्ये। मेचे। मुमुञ्चे। 'मचि १७३ धारणोच्छ्रायपूजनेषु'। ममञ्चे। 'पचि १७४ व्यक्तीकरणे'। पञ्चते। 'ष्टुच १७५ प्रसादे'। स्तोचते। तुष्टुचे। 'ऋज १७६ गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु'। अर्जते। नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्त्वेन गृह्यते। तेन द्विहल्त्वान्नुट्। आनृजे। 'ऋजि १७७ भृजी १७८ भर्जने'। ऋञ्जते। 'उपसर्गादृति-' (७४) इति वृद्धिः। प्रार्ञ्जते। ऋञ्जांचक्रे। आर्ञ्जिष्ट। भर्जते। बभृजे। अभर्जिष्ट। 'एजृ १७९ भ्रेजृ १८० भ्राजृ १८१ दीप्तौ'। एजांचक्रे। 'ईज १८२ गतिकुत्सनयोः'। ईजांचक्रे।

शाठ्यंचेति ॥ परविस्रम्भार्थन्धर्माद्याचरणण्डम्भः। कापट्यापरपर्यायः। 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयः' इत्यमरः। शाठ्यङ्कुटिलीभावः। 'निकृतस्त्वनृजुः शठः' इत्यमरः। **पचि व्यक्तीकरण इति** ॥ पचि विस्तार इति चुरादौ वक्ष्यते। **ष्टुच प्रसाद इति** ॥ ष्टुत्वसम्पन्नः टकारः। ततश्च दन्त्यपरकसादित्वात् षोपदेशोऽयम्। **स्तोचत इति** ॥ षस्य सत्वे सति ष्टुत्वं निवर्तत इति भावः। **तुष्टुचे इति** ॥ शर्पूर्वाः खय इति तकारशेषः। आदेशसकारत्वात् षत्वम्। **ऋज गतीति** ॥ आर्जनम् सम्पादनम्। उपार्जनम् सेवनम्। **अर्जत इति** ॥ शपि लघूपधगुणः। रपरत्वम्। **नुड्विधाविति** ॥ वार्तिकमिदम्। **आनृज इति** ॥ लिटः असंयोगादिति कित्वात् गुणाभावे द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे अत आदेरिति दीर्घे नुडिति भावः। **ऋजिभृजी इति** ॥ ऋदुपधौ द्वौ। आद्यः इदित्। द्वितीयस्य ईदित्वात् श्वीदितोनिष्ठायामिति नेट्। इदित्वान्नुम्। अनुस्वारपरसवर्णौ। **ऋञ्जाञ्चक्र इति** ॥ नुमि सति संयोगे गुर्विति ऋकारस्य गुरुत्वादिजादेश्चेत्याम्। ऋञ्जिता। ऋञ्जिष्यते। ऋञ्जताम्। आर्ञ्जत। ऋञ्जेत। ऋञ्जिषीष्ट। अथ लुङि रूपम् दर्शयति। **आर्ञ्जिष्टेति** ॥ लुङः तादेशः। च्लिः। सिच्। इट्। लघूपधत्वाभावान्न गुणः। आट्। वृद्धिः। षत्वं। ष्टुत्वं। लृङि, आर्ञ्जिष्यत। **भर्जत इति** ॥ शपि लघूपधगुणः। रपरत्वम् बभृजे। भर्जिता। भर्जिष्यते। भर्जताम्। अभर्जत। भर्जेत। भर्जिषीष्ट। लुङि रूपमाह। **अभार्जिष्टेति** ॥ लङस्तादेशः च्लिः सिच् इट् गुणः रपरत्वम् अडागमः षत्वं ष्टुत्वं। लृङि अभर्जिष्यत। **एजृभ्रेजृभ्राजृ इति** ॥ आद्ययोः ऋदित्वम् नाग्लोपीत्यर्थम्। तृतीयस्य तु अकारेत्कत्वेऽप्यात्मनेपदं सिध्यति। ऋदित्वस्य न किञ्चित्फलमस्ति। न च नाग्लोपीति चङ्परे णौ उपधाह्रस्वः फलम्भवितुमर्हति। भ्राजभासेत्यादिना तत्र उपधाह्रस्वविकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात्। **ईजगतीति** ॥ अलघूपधत्वान्नगुणः। ईजते। **ईजाञ्चक्र इति** ॥ इजादेश्चेत्याम्।

अथ द्विसप्ततिर्व्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः । 'शुच १८३ शोके'। शोचति । 'कुच १८४ शब्दे तारे'। कोचति । 'कुञ्च १८५ क्रुञ्च १८६ कौटिल्याल्पीभावयोः'। 'अनिदिताम्— '(४१५) इति न लोपः । कुच्यात् । कुञ्च्यात् । 'लुञ्च १८७ अपनयने । लुच्यात् । 'अञ्चु १८८ गतिपूजनयोः'। अच्यात्। गतौ न लोपः । पूजायां तु अञ्च्यात् । 'वञ्चु १८९ चञ्चु १९० तञ्चु १९१ त्वञ्चु १९२ म्रुञ्चु १९३ म्लुञ्चु १९४ म्रुचु १९५ म्लुचु १९६ गत्यर्थाः'। वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् । त्वच्यात् । अम्रुञ्चीत् । अम्लुञ्चीत् ।

२२९१ । जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च । (३-१-५८)

एभ्यश्च्लेरङ् वा स्यात् । अम्रुचत् - अम्रोचीत् । अम्लुचत् - अम्लोचीत् । 'ग्रुचु १९७ ग्लुचु १९८ कुजु १९९ खुजु २०० स्तेयकरणे'। जुग्रोच । अग्रुचत्-

---

वर्चादय एकविंशतिः वृत्ताः । **द्विसप्ततिरिति** ॥ चवर्गीयान्ता इति शेषः । **शुच शोक इति** ॥ स्मृत्वा क्लेशः शोकः । **शोचतीति** ॥ वियुक्तं पित्रादिकं स्मृत्वा क्लिश्नातीत्यर्थः । **कुचशब्द इति** ॥ शब्दनं शब्दः । चुकोच । चुकुचतुः । अकोचीत् । **कुञ्च, क्रुञ्चेति** ॥ उभावपि चवर्गपञ्चमोपधौ । अनुस्वारपरसवर्णसम्पन्नस्य नकारस्थानिकञकारस्य धातुपाठे निर्देशः । धातुपाठे नकारजावनुस्वारपञ्चमावित्यभियुक्तवादात् । तदाह । **अनिदितामिति** ॥ अनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धतया नकारस्य सत्वेन आशीर्लिङि अनिदितामिति लोपे कुच्यादिति रूपमित्यर्थः । लिटि तु, चुकुञ्च चुकुञ्चतुरित्यादौ पित्वेन संयोगात्परत्वेन च, कित्वाभावान्नलोपो न भवति । क्रुञ्चधातुस्तु स्वाभाविकञकारोपध एव । नत्वनुस्वारपरसवर्णसम्पन्नञकारोपध इति परेश्च-घाङ्कयोरिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्थितम् । अतस्तस्याशीर्लिङि अनिदितामिति नलोपस्य न प्रसक्तिरित्यभिप्रेत्योदाहरति । **कुञ्च्यादिति** ॥ ञकाररहितपाठस्तु प्रामादिक इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । **लुञ्चेति** ॥ अयमपि नोपधः । अनुस्वारपरसवर्णसम्पन्नस्य ञकारस्य निर्देशः । तथा च आशीर्लिङि अनिदितामिति नलोपः । तदाह । **लुच्यादिति** ॥ एवमञ्चुधातोरपि द्रष्टव्यम् । **पूजायान्त्विति** ॥ नाञ्चेः पूजायामिति निषेधादिति भावः । **वञ्चुचञ्चुतञ्चु इति** ॥ आद्याः षट् नोपधाः । अनुस्वारपरसवर्णाभ्यां ञकारनिर्देशः । तथा च तेषामाशीर्लिङि अनिदितामिति नलोपः । तदाह । **वच्यादिति** ॥ लुङि अम्रुञ्चीदम्लुञ्चीदिति नोपधयो रूपं । सिज्लोपः । **जॄस्तंम्भ्विति** ॥ च्लेः सिजित्यतः च्लेरिति, अस्यतिवक्तिख्यातिभ्य इत्यतः अङिति, इरितोवेत्यतः वेतिचानुवर्तते । तदाह । **एभ्यश्च्लेरङ्वेति** ॥ जॄष् वयोहानौ । स्तन्भु सौत्रो धातुः । म्रुचुम्लुचुगत्यर्थौ । ग्रुचु ग्लुचु स्तेयकरणे । ग्लुञ्चु गतौ । इत्येभ्य इत्यर्थः । **अम्रुचदिति** ॥ च्लेरङि सति ङित्वान्नलघूपधगुणः । **अम्रोचीदिति** ॥ अङभावे इटईटि इति सिज्लोपः । **ग्रुचुग्लुचु इति** ॥ जॄस्तन्भ्विति अङ्वेत्याह । **अग्रुचदग्रोचीदिति** ॥ आद्यस्य रूपे । अथ द्वितीयस्य अङ्विकल्पमु-

अम्रोचीत्। जुग्लोच। अग्लुचत् - अग्लोचीत्। अकोजीत्। अखोजीत्। ग्लुञ्चु २०१ षस्ज २०२ गतौ'। लुङि अङ्वा। अग्लुचत् - अग्लुञ्चीत्। सस्य श्चुत्वेन शः, तस्य जश्त्वेन जः। सज्जति। अयमात्मनेपद्यपि। सज्जते। 'गुजि २०३ अव्यक्ते शब्दे'। गुञ्जति गुञ्ज्यात्। 'अर्च पूजायाम्'। आनर्च। म्लेच्छ २०५ अव्यक्ते शब्दे'। अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थः। म्लेच्छति। मिम्लेच्छ। 'लछ २०६ लाछि २०७ लक्षणे'। ललच्छ ललाञ्छ। वाछि २०८ इच्छायाम्'। वाञ्छति। आछि २०९ आयामे' आञ्छति। 'अत आदेः' (२२४८) इत्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थं। तेन दीर्घाभावान्न नुट्। आञ्छ। तपरकरणं मुखसुखार्थमिति मते तु नुट्। आनाञ्छ। 'ह्रीच्छ २१० लज्जायाम्' 'जिह्रीच्छ। 'हुर्च्छा २११ कौटिल्ये'। 'कौटिल्यमपसरणम्' इति मैत्रेयः। 'उपधायां च' (२२६५) इति दीर्घः। हूर्च्छति। 'मुर्छा २१२ मोहसमुच्छ्राययोः'। मूर्छति। 'स्फुर्छा २१३ विस्तृतौ'। स्फूर्छति। 'युच्छ २१४ प्रमादे'। युच्छति। 'उछि २१५ उञ्छे'। 'उञ्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्' इति

दाहरति। **अग्लुचदग्लोचीदिति** ॥ अङि सति ङित्वान्नलघूपधगुणः। अङभावे सिज्लोपः। **ग्लुञ्चुषस्जेति** ॥ आद्यो नोपधः। द्वितीयस्तु षोपदेशः। अच्परकसादित्वात्। तत्र आद्यस्य लुङि विशेषमाह। **अङ्वेति** ॥ जृस्तन्म्भित्यनेनेति शेषः। ग्लुचुग्लुञ्च्वोः पृथक्ग्रहणसामर्थ्यान् नलोपो नेति वृत्तिकृत्। **सस्येति** ॥ धात्वादेः सत्वे ससज् इति स्थिते। द्वितीयस्य सकारस्य श्चुत्वेन शकारइत्यर्थः। **तस्येति** ॥ शकारस्य झलाञ्जशझशीति जकार इत्यर्थः। **गुजीति** ॥ इदित्वादाशीर्लिङि नलोपो नेत्याह। **गुञ्ज्यादिति। अर्चेति** ॥ लिटि तस्मान्नुड्द्विहल इति नुटं मत्वाऽऽह। **आनर्चेति** ॥ म्लेच्छेत्यादि स्पष्टम्। तुकि लच्छतीति रूपम्। ललच्छ ललच्छतुः। **आछीति** ॥ लिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे अ आञ्छ् अ इति स्थिते अत आदेरिति दीर्घः। तस्मान्नुड्द्विहल इति नुटमाशङ्क्याह। **अत आदेरिति** ॥ तत्र हि दीर्घस्याकारस्य दीर्घविधौ प्रयोजनाभावादेव ह्रस्वाकारस्य दीर्घ इति सिद्धौ अत इति तपरकरणं स्वाभाविकस्यैव ह्रस्वाकारस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः। ततः किमित्यत आह। **तेनेति** ॥ अत आदेरिति दीर्घविधौ स्वाभाविकह्रस्वाकारस्यैव ग्रहणेन अत आदेरिति दीर्घस्याभावान्नुडित्यर्थः। **आञ्छेति** ॥ द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे सवर्णदीर्घ इति भावः। **मुखसुखार्थमिति** ॥ तथाच। ह्रस्वस्थानिकदीर्घाकारादपि परस्य नुड् भवत्येवेति भावः। ह्रीच्छलज्जायामित्यादि स्पष्टम्। **युच्छप्रमाद इति** ॥ यकारादिरुदुपधोऽयम्। **युच्छतीति** ॥ अन्तरङ्गत्वात् छेचेति तुकि लघूपधत्वाभावात् न गुणः। युयुच्छ। युयुच्छतुः। **उछि उञ्छ इति** ॥ अयमप्युदुपधः।

यादवः। उञ्छति। उञ्छांचकार। 'उछी २१६ विवासे'। विवासः समाप्तिः। प्रायेणायं विपूर्वः। व्युच्छति। धृज २१७ धृजि २१८ ध्रज २१९ ध्रजि २२० ध्वज २२१ ध्वजि २२२ गतौ'। धर्जति। धृञ्जति। ध्रजति। ध्रञ्जति। ध्वजति। ध्वञ्जति। 'कूज। २२३ अव्यक्ते शब्दे'। चुकूज। 'अर्ज २२४ षर्ज २२५ अर्जने'। अर्जति। आनर्ज। सर्जति। ससर्ज। 'गर्ज २२६ शब्दे'। गर्जति। 'तर्ज २२७ भर्त्सने'। तर्जति। ततर्ज। 'कर्ज २२८ व्यथने'। चकर्ज। 'खर्ज २२९ पूजने च' चखर्ज। 'अज २३० गतिक्षेपणयोः'। अजति।

२२९२। अजेर्व्यघञपोः। (२-४-५६)

अजेर्वी इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये घञमपं च वर्जयित्वा। 'वलादावार्धधातुके वेष्यते'। विवाय। विव्यतुः। विव्युः। अत्र वकारस्य हल्प-

---

उञ्छतीति ॥ इदित्वान्नुमि अलघूपधत्वान्नगुणः। **उञ्छाञ्चकारेति** ॥ नुमिकृते संयोगे गुर्विल्वकारस्य गुरुत्वादिजादेश्चेत्यामिति भावः। **धृजेति** ॥ आद्यौ ऋदुपधौ। इतरे चत्वारः अदुपधाः। द्वितीयचतुर्थषष्ठाः इदितः। **धर्जतीति** ॥ शपि लघूपधगुणः। रपरत्वम्। दधर्ज। दधृजतुः। धृज्यात्। अधर्जीत्। **धृञ्जतीति** ॥ इदित्वान्नुम्। दधृञ्ज। इदित्वान्नलोपो न। धृंज्यात्। अधृञ्जीत्। **ध्रजतीति** ॥ णलि दध्राज। दध्रजतुः। अध्राजीत्। अध्रजीत्। **ध्रञ्जतीति** ॥ अदुपधोऽयम्। दध्रञ्ज। इदित्वान्नलोपो न। दध्रञ्जतुः। **ध्वजतीति** ॥ दध्वाज। **ध्वञ्जतीति** ॥ दध्वञ्ज। **कूज अव्यक्त इति** ॥ स्पष्टम्। सर्जतीत्यत्र षोपदेशत्वात् सत्वम्। **अजगतीति** ॥ लटि अजतीत्यादि सिद्धवत्कृत्य लिटि विशेषमाह। **अजेर्व्यघञपोरिति** ॥ वी इति दीर्घान्तं लुप्तप्रथमाकम्। आर्धधातुक इत्यधिकृतम्। विषयसप्तम्येषा। नतु परसप्तमी। व्याख्यानात्। तदाह। **आर्धधातुकविषय इत्यादि** ॥ अजेरिति इका निर्देशः। अजधातोरित्यर्थः। आर्धधातुक इति परसप्तम्याश्रयणेतु वेवीयत इति न स्यात्। वीभावात्प्राक् हलादित्वाभावात् यङसम्भवात्। विषयसप्तम्याश्रयणेतु यङि बिवक्षिते वीभावे सति हलादित्वाद्यङ्निर्बाधः। अघञपोः किम्। घञि समाजः। समुदोरजःपशुष्विल्यपि। समजः। अत्र अघञपोरिति न वक्तव्यम्। लिटिवेत्यतो वेत्यनुवर्त्तते। व्यवस्थितविभाषेयम्। घञि अपिच न भवति। ल्युटि वलादावार्धधातुके च विकल्पः। अन्यत्रतु आर्धधातुके नित्यमिति भाष्यकैय्यटयोः स्थितम्। तदाह। **वलादावार्धधातुके वेष्यत इति** ॥ उक्तव्यवस्थितविभाषोपलक्षणमिदम्। **विवायेति** ॥ लिटो णलि विवक्षिते वीभावे सति णलि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे अचोञ्णितीति वृद्धौ आयादेश इति भावः। **विव्यतुरिति** ॥ वीभावे सति अतुसि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे असंयोगादिति कित्वात् गुणाभावे इयङपवादे एरनेकाच इति यणि रूपम्। एवं उसि विव्युरिति रूपम्। ननु विव्यतुः विव्युरित्यत्र द्वितीयवकारस्य यकारात्मकहल्परकत्वादुपधायाश्चेति इकारस्य दीर्घः स्यादित्याशङ्क्यम्। ईकार-

रत्वात् 'उपधायां च' (२२६५) इति दीर्घे प्राप्ते 'अचः परस्मिन्–' (५०) इति स्थानिवद्भावेनाच्परकत्वम्। न च 'न पदान्त– (५१) इति निषेधः। 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत्। इत्युक्तेः। थलि 'एकाचः– (२२४६) इतीण्णिषेधे प्राप्ते।

२२९३। कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि। (७-२-१३)

एभ्यो लिट इण्णस्यात्। क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम्। प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिण्णिषेधः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति। ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्यचेटो निषेधार्थम्।

स्थानिकस्य यकारस्य अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन द्वितीयवकारस्य हल्परकत्वाभावात् तस्मिन्वकारे परे इकारस्य न दीर्घ इति परिहरति। **अत्रवकारस्येत्याद्यच्परकत्वमित्यन्तम्**॥ ननु दीर्घविधौ नपदान्तेति निषेधात्कथमिह यकारस्य स्थानिवत्त्वमित्याशङ्क्य निराकरोति। नचनपदान्तेति निषेध इति। शङ्क्य इति शेषः। कुत इत्यत आह। **स्वरदीर्घेति। इत्युक्तेरिति**॥ वार्त्तिककृतेति शेषः। **थलि एकाच इति**॥ अजधातोरनुदात्तोपदेशानन्तर्भावेऽपि वी इति तदादेशोऽनुदात्तः अजन्तेषु ऊदृदन्तादिचतुर्दशधातूनामनुदात्तत्वाभ्युपगमादिति भावः। **कृसृ इति**॥ कृ सृ भृ वृ स्तु द्रु स्रु श्रु इत्यष्टानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी। लिटीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी। नेड्वशिकृतीत्यतो नेति इडितिचानुवर्तते। तदाह। **एभ्य इति**॥ नन्वेकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति श्र्युकः कितीतिच सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह। **क्रादीनामिति**॥ कृ सृ भृ वृ इत्येतेषामित्यर्थः। नियमस्वरूपमाह। **प्रकृत्याश्रय इत्यादि**॥ कृसृभृवृ इत्येषां त्रयाणां अनुदात्तोपदेशान्तर्भूतानामेकाच उपदेश इति यः प्रकृत्याश्रयो निषेधः, यश्च वृधातोः श्र्युकः कितीति प्रत्ययाश्रयोनिषेधः' तदुभयमपि यदि लिटि स्यात् तर्हि कृसृभृवृ इत्येभ्य एव परस्य लिटो भवति। ननु तदन्येभ्यः परस्येत्यर्थः। तेन बिभिदिव बिभिदिमेत्यादौ एकाच उपदेश इति निषेधः। बभूवेत्यादौ श्र्युकः कितीति निषेधश्च न भवति। अथ स्तुद्रुस्रुश्रुवाङ्ग्रहणस्य प्रयोजनमाह। **तत इति**॥ अन्येषामिति शेषः। **चतुर्णामिति**॥ ग्रहणमिति शेषः। ततः तेभ्यः कृसृभृवृ इत्येभ्यः अन्येषां स्तुद्रुस्रुश्रुवाङ्ग्रहणं। थलि तुष्टोथ दुद्रोथ सुस्रोथ शुश्रोथ इत्यत्र ऋतो भारद्वाजस्येति वक्ष्यमाणेन ऋदन्तस्यैव थलि नेट्। अन्यस्य तु स्यादेवेति नियमेन प्राप्तस्य इण्णिषेधार्थम्। तथा तुष्टुव तुष्टुमेत्यादौ कृसृभृवृ इत्युक्तेन क्रादिभ्य एव परस्य लिट इण्णिषेधः। अन्येभ्यस्तु परस्य इट् स्यादेवेति नियमेन प्राप्तस्य इटो निषेधार्थश्चेत्यर्थः। तदेवमजेस्थलि वीभावे एकाच इति निषेधाभावादिडागमो निर्बाध इति स्थितम्। अथ तस्य थलि इडागमस्य भारद्वाजनियमाद्विकल्पं

२२९४ । अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् । (७-२-६१)

उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण्णस्यात् ।

२२९५ । उपदेशेऽत्वतः । (७-२-६२)

उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण्णस्यात् ।

२२९६ । ऋतो भारद्वाजस्य । (७-२-६३)

तासौ नित्यानिट ऋदन्तस्यैव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र संग्रहः—

वक्ष्यन् तदुपयोगित्वेन सूत्रद्वयमुपन्यस्यति । **अचस्तास्वदिति** ॥ अधातोस्थलभावाद्धातोरिति लभ्यते । अच इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । उपदेशेऽत्वत इत्युत्तरसूत्रादुपदेश इत्यपकृष्यत इति ऋतोभारद्वाजस्येति सूत्रभाष्ये स्थितम् । उपदेशे अजन्तादित्यन्वयः । अनिट इति बहुव्रीहेः पञ्चमी । नित्यमिड्विहीनादित्यन्वयः । तासि च क्लृप इत्यतस्तासीत्यनुवर्तते । तासौ नित्यमनिट इत्यन्वयः । थलीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । गमेरिट् परस्मैपदेष्वित्यतः इडिति, नवृद्भ्यश्चतुर्भ्य इत्यतो नेति चानुवर्तते । **उपदेशे योऽजन्त इत्यादि । इण्णस्यादिति** ॥ तास्वदिति शेषः । सप्तम्यन्ताद्वतिः । यथा तासि नेट् तथा थल्यपि नेट् इत्यर्थः । चिचेथ, जुहोथेत्याद्युदाहरणम् । अत्र क्रादिनियमप्राप्त इण्णभवति । अजन्तात्किम् । बिभेदिथ । उपदेश इति किम् । हृञ् जहर्थ । इह गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाभावादिण्णिषेधो नस्यादित्युपदेशग्रहणम् । नित्यग्रहणङ्किम् । स्वृ गतौ, सस्वरिथ । स्वरतिसूतीति तासौ विकल्पितेट्कत्वान्न निषेधः । तासौ किम् । लुलुविथ । थलः किम् । पपिव । पपिम । इह तासीत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेस्तास्वदिति नातीवोपयुज्यते इति केचित् । वस्तुतस्तु यस्तासौ विद्यते तस्मादेव परस्य थल इण्णिषेधार्थन्तास्वदित्यावश्यकम् । तेन लिट्यन्यतरस्यामित्यतो घस्लृभावे जघसिथेत्यत्र न निषेधः । घसस्तासावभावादिति अद भक्षण इति धातौ मूल एव वक्ष्यते । यस्तासावस्ति अनिट्चेति भाष्यम् । **उपदेशेऽत्वतः इति** ॥ अत्वत इति छेदः । अत् ह्रस्वाकारः सः अस्य अस्तीति अत्वान् । तसौ मत्वर्थ इति भत्त्वान्न जश्त्वम् । अच इति वर्जम् पूर्वसूत्रं, तत्र यदनुवृत्तन्तदप्यनुवर्तते । तदाह । **उपदेशे अकारवत इति** । शक्लृ शशक्थ । पच् पपक्थेत्युदाहरणम् । अथ क्रादिनियमप्राप्त इण्णभवति । उपदेशे किम् । कृष विलेखने । चकर्षिथ । अत्वत इति किम् । बिभेदिथ । तपरःकिम् । रराधिथ । तासौ किम् । जगर्हिथ । जिघृक्षतीत्यादौ सनिग्रहगुहोश्चेति सनि नित्यमनिट् । नतु तासौ । नित्येति किम् । अञ्ज आनञ्जिथ । ऊदित्वात्तासौ वेडिति भाष्यम् । चक्रमिथेत्यप्युदाहरणम् । स्नुक्रमोरिति नियमेनात्मनेपदे तासावनिट्कत्वेऽपि परस्मैपदे सेट्कत्वात् । **ऋतो भारद्वाजस्येति** ॥ तासौ नित्यमनिट इति थलीति नेति इडिति चानुवर्तते । भारद्वाजस्य मते ऋदन्ताद्धातोः परस्य थलो नेडिति फलितम् । हृञ् धृञादौ अचस्तास्वदित्येव सिद्धम् । अतो नियमार्थमिदमित्याह । ऋदन्तादेव थलो नेडिति । अनृदन्तात्परस्य तु थल इट् स्यादेवेत्येवकारार्थः । तदाह । **अन्यस्य स्यादे-**

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।
ऋदन्त ईदृङ्नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥

न च स्तुद्रुद्रादीनामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः । 'अचस्तास्वत्–' (२२९४) इति 'उपदेशेऽत्वतः' (२२९५) इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः 'अनन्तरस्य–' इति न्यायात् । विवयिथ–विवेथ

वेति ॥ ऋदन्तभिन्नात्परस्य थल इट् स्यादेवेत्यर्थः । तथा च ऋदन्तभिन्नाद्धातोः परस्य थलो नेण्णिवृत्तिरिति भारद्वाजमते फलतीति न वैयर्थ्यमिति भावः । तथाच अनृदन्ताद्धातोः परस्य थलो भारद्वाजमते इट् । मतान्तरे तु अचस्तास्वदिति उपदेशेऽत्वत इति च तत्र नेडिति विकल्पः फलतीति भावः । तद्यथा । पपिथ । पपाथ । पेचिथ । पपक्थ । **अयमत्रेति** ॥ कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटीति, अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यमिति, उपदेशेऽत्वत इति, ऋतो भारद्वाजस्येति च, सूत्रचतुष्टयस्य विषयाणां सङ्ग्रहो वक्ष्यत इत्यर्थः । **अजन्त इति** ॥ यः धातुः ऋदन्तभिन्नाजन्तः ह्रस्वाकारवान् वा तासौ नित्यानिट् सोऽयं थलि विकल्पितेट्क इति पूर्वार्धस्यार्थः । अत्र ईदृगित्यस्य तासौ नित्यानिडित्यर्थः । यः ऋदन्तस्तासौ नित्यानिट् सः थलि नित्यानिडित्यर्थः । अचस्तास्वदिति पाणिनिमते ऋतो भारद्वाजस्येति भारद्वाजमतेऽपि तस्य अनिट्कत्वादिति भावः । **क्राद्यन्य इति** ॥ काद्यष्टभ्योऽन्यो धातुः लिटि नित्यं सेडित्यर्थः । काद्यष्टभ्य एव परस्य लिटि नेडिति कृसृभृवृ इति सूत्रेण नियमितत्वादिति भावः । नन्वत्र क्राद्यन्य इत्युक्त्या क्रादीनां अष्टानां लिटि नित्यानिट्कत्वमवगतम् । तदनुपपन्नम् । स्तुद्रुस्रुश्रुवां ऋदन्तभिन्नत्वेन तेभ्यस्थलि अचस्तास्वदिति निषेधस्य भारद्वाजमते अप्रवृत्त्या इड्विकल्पस्य दुर्वारत्वात् । नचैवं सति कृसृभृवृ इति सूत्रे स्तुद्रुस्रुश्रुग्रहणमनर्थकमिति वाच्यम् । तुष्टुव तुष्टुमेत्यादौ वमादिषु क्रादिनियमप्राप्तस्य इटो निवृत्त्या चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति । न च स्तुद्रुस्रुश्रुवामपि थलि विकल्पः शङ्क्य इति कुत इत्यत आह । अचस्तास्वदिति । ऋदन्तादेव परस्य थल इण्णिषेधः । अनृदन्तात्परस्य तु थल इण्णिषेधो नेति भारद्वाजं मतम् । अयञ्च इण्णिषेधस्य निषेधः अचस्तास्वदिति उपदेशेऽत्वत इति च सूत्रद्वयप्राप्तस्यैव इण्णिषेधस्य पक्षे निवर्तकः । न तु क्रादिसूत्रप्राप्तस्य इट्प्रतिषेधस्यापीत्यर्थः । कुत इत्यत आह । **अनन्तरस्येति** ॥ अचस्तास्वदिति उपदेशेऽत्वत इति ऋतो भारद्वाजस्येति च सूत्रक्रमः । कृसृभृवृ इति सूत्रन्तु ततः प्राग्बहुव्यवहितमिति भावः । किञ्च नेड्वशिकृतीत्यादिप्रतिषेधकाण्डोत्तरं आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति विधिकाण्डारम्भसामर्थ्यादपि स्तुद्रुस्रुश्रुवामिण्णिषेधो भारद्वाजनियमम्बाधत इति नेड्वशिकृतीत्यत्र वस्वेकाजाद्घसामित्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च प्रकृते अजेस्थलि वीभावे तस्य अजन्तत्वात्तासौ नित्यानिट्त्वाच्च इड्विकल्प इति सिद्धम् । तदाह । **विवयिथ विवेथेति** ॥ सिबादेशस्य थलः पित्वादसंयोगादिति कित्वाभावाद्गुणः । इट्पक्षे अवादेशः ।

आजिथ। विव्यथुः। विव्य। विवाय-विवय। विव्यिव। विव्यिम। वेता-अजिता। वेष्यति-अजिष्यति। अजतु। आजत्। अजेत्। वीयात्।

२२९७। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु। (७-२-१)

इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि। अवैषीत्-आजीत्। अवेष्यत्-आजिष्यत्। 'तेज २३१ पालने'। तेजति। 'खज २३२ मन्थे'। खजति। 'खजि २३३ गतिवैकल्ये'। खञ्जति। 'एजृ २३४ कम्पने' एजांचकार। 'टुओ स्फूर्जा २३५ वज्रनिर्घोषे' स्फूर्जति। पुस्फूर्जे। 'क्षि २३६ क्षये'। अकर्मकः। अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः। क्षयति। चिक्षाय। चिक्षियतुः। चिक्षियुः। चिक्षयिथ-चिक्षेथ। चिक्षियिव। चिक्षियिम। क्षेता।

आजिथेति ॥ वलादावार्धधातुके वेष्यत इति वीभावाभावपक्षे अजधातोरनुदात्तोपदेशबहिर्भूतत्वादिट्। द्वित्वम्। हलादिशेषः। अत आदेरिति सवर्णदीर्घः। **विव्यथुरिति** ॥ अथुसि वीभावे द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे असंयोगादिति कित्वात् गुणाभावे इयङपवादे एरनेकाच इति यणि रूपम्। **विव्येति** ॥ थस्य अकारे वीभावादि। **विवाय विवयेति** ॥ णलुत्तमो वेति णित्वविकल्पाद्वृद्धिविकल्पः। **विव्यिव विव्यिमेति** ॥ क्राद्यन्यो लिटि सेट्भवेदिति नित्यमिट् यण्। **वेता अजितेति** ॥ लुटि तासि वीभावविकल्पः। **वेष्यति। अजिष्यतीति** ॥ लृटि स्ये वीभावविकल्पः। **वीयादिति** ॥ आशीर्लिङादेशस्य आर्धधातुकत्वात् वीभावः। अथ लुङि सिचि वीभावे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ते। **सिचि वृद्धिरिति** ॥ **इगन्तस्येति** ॥ वृद्धिश्रुत्या इक इत्युपस्थितमङ्गस्येत्यधिकृतस्य विशेषणम्। तदन्तविधिरिति भावः। एवं च अक्रोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य न वृद्धिः। **अवैषीदिति** ॥ लुङस्तिप् इकारलोपः सिचि वीभावः एकाच इति इण्णिषेधः वृद्धिः अडागमः षत्वम्। **आजीदिति** ॥ सिज्लोपः। वदव्रजेति हलन्तलक्षणायां वृद्धौ नेटि इति निषिद्धायामडागमे आटश्चेति वृद्धिः। लृङि अवेष्यत्। आजिष्यत्। तेजपालन इत्यादि स्पष्टम्। **एजृ कम्पन इति** ॥ दीप्तौत्वात्मनेपदी गतः। **टुओ स्फूर्जेति** ॥ आदिर्ञिटुडव इति टुरित्। उपदेशेऽनुनासिकत्वादोकार आकारश्च इत्। द्वितोऽथुच् ओदितश्चेति निष्ठानत्वम्। आदितश्चेति निष्ठायामिण्णिषेधश्च। तत्फलानि उपधायाश्चेति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह दीर्घ ऊकारः पठितः। तेन हुर्छतीत्यादौ नदीर्घ इत्याहुः। **स्फूर्जतीति** ॥ लिटि पुस्फूर्जे अस्फूर्जीत्। **क्षि क्षय इति** ॥ क्षयो नाशः। अन्तर्भावितण्यर्थ इति नाशनार्थक इत्यर्थः। अजन्तेष्वेवास्य पाठो युक्तः। **क्षयतीति** ॥ नश्यतीत्यर्थः। नाशयतीति वा। शपि गुणे अयादेशः। **चिक्षायेति** ॥ णलि वृद्धिः अयादेशः। **चिक्षियतुरिति** ॥ असंयोगादिति कित्वान्न गुणः। इयङ्। **चिक्षयिथ चिक्षेथेति** ॥ पित्वेन कित्वाभावात् गुणः। अजन्तत्वात्तासौ नित्यानिट्त्वाच्च। भारद्वाजनियमात्थलि वेट्। इट्पक्षे अयादेशः। चिक्षियथुः। चिक्षिय। चिक्षाय। चिक्षय। वस्मसोस्तु क्रादिनियमात् नित्यमिट्। तदाह।

२२९८। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। (७-४२५)

अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे। नतु कृत्सार्वधातुकयोः। क्षीयात्। अक्षैषीत्। 'क्षिज २३७ अव्यक्ते शब्दे'। कूजिना सहायं पठितुं युक्तः। चिक्षेज। 'लज २३८ लजि २३९ भर्त्सने'। 'लाज २४० लाजि २४१ भर्जने च'। 'जज २४२ जजि २४३ युद्धे'। 'तुज २४४ हिंसायाम्'। तोजति। तुतोज। 'तुजि २४५ पालने'। 'गज २४६ गाजि २४७ गृज २४८ गृजि २४९ मुज २५० मुजि २५१ शब्दार्थाः'। 'गज' मदने च। 'वज २५२ व्रज २५३ गतौ'। ववजतुः। 'वदव्रज–' (२२६७) इति वृद्धिः। अव्राजीत्।

अथ टवर्गीयान्ताः शाड्न्ता अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत्। 'अट्ट २५४ अतिक्रमहिंसयोः'। दोपधोऽयम् 'तोपधः' इत्यन्ये। अट्टते। आनट्टे। 'वेष्ट २५५

चिक्षियिव चिक्षियिमेति ॥ क्षेता। क्षेष्यति। क्षयतु। अक्षयत्। क्षयेत्। आशीर्लिङि विशेषमाह। **अकृत्सार्वधातुकयोरिति** ॥ अङ्गस्येत्यधिकृतम्। अयङ्यिक्ङितीत्यतः यीतिसप्तम्यन्तमनुवृत्तमङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणम्। तदादिविधिः। दीर्घश्रुत्या अच इत्युपस्थितमङ्गविशेषणम्। तदन्तविधिः। तदाह। **अजन्तस्येत्यादिना** ॥ अकृत्सार्वधातुकयोरिति किं। प्रकृत्या तुकम्बाधित्वा परत्वाद्दीर्घो न। चिनुयात्। सार्वधातुकत्वान्नदीर्घः। **क्षिजेति** ॥ इदुपधः। **कूजिनेति** ॥ कूज अव्यक्ते शब्दे इत्यनुपदमेव पठितम्। तत्रैव कूज क्षिज अव्यक्ते शब्दे इति पठितुं युक्तमित्यर्थः। अर्थैक्यादिति भावः। **लजलजि भर्त्सन इति** ॥ "भर्त्सनं त्वपवादगीः" इत्यमरः। द्वितीय इदित्। आशीर्लिङि लज्यात्। लञ्ज्यात्। **लाजलाजि भर्जन इति** ॥ आदुपधौ। द्वितीय इदित्। जजजजीत्यादि स्पष्टम्। **वजव्रजेति** ॥ आद्यस्य असंयुक्तहल्मध्यस्थाकारवत्त्वेऽपि नशसददवादिगुणानामित्येत्वाभ्यासलोपौ नेत्याह। **ववजतुरिति** ॥ अवाजीत् अवजीत्। द्वितीयस्य तु संयुक्तहल्मध्यस्थाकारवत्वादेवैत्वाभ्यासलोपयोर्न प्रसक्तिः। अव्राजीदित्यत्र अतो हलादेरिति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्याह। **वदव्रजेति वृद्धिरिति** ॥ हलन्तत्वादेव सिद्धे व्रजग्रहणस्य अतो हलादेरिति विकल्पनिरासार्थत्वादिति भावः। शुचादयोद्विसप्ततिर्वृत्ताः। **शाड्न्ता इति** ॥ शाड्श्लाघायामित्यन्ता इत्यर्थः। शाड्यन्ता इति क्वचित्पाठः। **अट्टेति** ॥ तवर्गतृतीयोपधोऽयम्। चर्त्वष्टुत्वाभ्यां टोपधनिर्देशः। तदाह। **दोपधोऽयमिति** ॥ तथा च अद्दधातोः सनि इटि अद्दि स इति स्थिते। ष्टुत्वचर्त्वयोरसिद्धत्वादजादेर्द्वितीयस्येति प्रवर्तमानं द्वित्वम् नन्द्राःसंयोगादय इति दकारं विहाय टिस् इत्यस्य भवति। ततो हलादिशेषे दकारस्य ष्टुत्वचर्त्वयोः अट्टिटिषत इतीष्टं सिध्यति। स्वाभाविकमूर्धन्योपधत्वे नन्द्रा इति निषेधाभावात् टकारद्वयसहितस्यैव द्वित्वे हलादिशेषेण द्वितीयटकारस्य निवृत्तौ अटिट्टिषत इत्यनिष्टं प्रसज्येतेति भावः। **तोपध इति**। **अन्य इति** ॥ ष्टुत्वेन तोपधनिर्देश

वेष्टने'। विवेष्टे। 'चेष्ट २५६ चेष्टायाम्'। अचेष्टिष्ट। 'गोष्ट २५७ लोष्ट २५८ संघाते'। जुगोष्टे। लुलोष्टे। 'घट्ट २५९ चलने'। जघट्टे। 'स्फुट २६० विकसने'। स्फोटते। पुस्फुटे। 'अठि २६१ गतौ'। अण्ठते। आनण्ठे। 'वठि २६२ एकचर्यायाम्'। ववण्ठे। 'मठि २६३ कठि २६४ शोके'। शोक इह आध्यानम्। मण्ठते। कण्ठते। 'मुठि २६५ पालने'। मुण्ठते 'हेठ २६६ विबाधायाम्'। विबाधा शाठ्यम्। जिहेठे। 'एठ २६७ च'। एठांचक्रे। 'हिडि २६८ गत्यनादरयोः। हिण्डते। जिहिण्डे।' हुडि २६९ संघाते'। जुहुण्डे। 'कुडि २७० दाहे'। चुकुण्डे। 'वडि २७१ विभाजने'। 'मडि २७२ च'। ववण्डे। 'भडि २७३ परिभाषणे'। परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम्। बभण्डे। 'पिडि २७४ संघाते'। पिपिण्डे। 'मुडि २७५ मार्जने'। मार्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च। मुण्डते। 'तुडि २७६ तोडने'। तोडनं दारणं हिंसनं च। तुण्डते। 'हुडि २७७ वरणे'। वरणं स्वीकारः। 'हरणे इत्येके। हुण्डते। 'चडि २७८ कोपे'। चण्डते। 'शडि २७९ रुजायां संघाते च'। शण्डते। 'तडि २८० ताडने। तण्डते। 'पडि २८१ गतौ'। पण्डते। 'काडि २८२ मदे'। कण्डते। 'खडि २८३ मन्थे'। 'हेडृ २८४ होडृ २८५ अनादरे'। जिहेडे। जुहोडे' 'बाडृ २८६ आप्लाव्ये'। वशादिः। आप्लाव्यमाप्लवः। बाडते। 'द्राडृ २८७ ध्राडृ २८८ विशरणे'। द्राडते। ध्राडते। 'शाडृ २८९ श्लाघायाम्। शाडते।

अथ गड्यन्ताः परस्मैपदिनः। 'शौटृ २९० गर्वे'। शौटति। शुशौट। 'यौटृ २९१ बन्धे'। यौटति। 'म्लेटृ २९२ म्रेडृ २९३ उन्मादे'। द्वितीयो डान्तः।

इति भावः। अस्मिन्पक्षे सनि द्वित्वे कर्तव्ये ष्टुत्वस्य सिद्धत्वेऽपि नन्द्रा इति निषेधाभावात्तकारविशिष्टस्याट्टि स इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण टकारस्य निवृत्त्या अतिट्टिषत इति रूपमिति भावः। **आनट्ट इति॥** इह नन्द्रा इति निषेधो न। तत्र द्वितीयस्यैकाच इत्यनुवृत्तेः। **घट्ट चलन इति॥** अयञ्चुरादावपि। **स्फुट विकसन इति॥** अयङ्कुटादावपि। **अठि गताविति॥** लिटि नुमि द्वित्वे हलादिशेषे अत आदेरिति दीर्घे तस्मान्नुड्द्विहल इति नुडिति मत्वाऽऽह। **आनण्ठ इति। वठि एकचर्यायामिति॥** असहायचर्यायामित्यर्थः। **मडिचेति॥** विभाजन इत्यनुषज्यते। मडि भूषायामिति परस्मैपदिषु वक्ष्यते। **शाडृश्लाघायामिति॥** डलयोरैक्यात्। शालत इति काश्यपः। इत्यट्टादयः षट्त्रिंशद्गताः। **अथ गड्यन्ता इति॥** गडि वदनैकदेश इत्यन्ता इत्यर्थः। **म्लेटृम्रेडृ इति॥** एदुपधौ। **द्वितीयोडान्त इति॥**

टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथतिवत् । म्लेटति । म्रेडति । 'कटे २९४ वर्षावरणयोः' । 'चटे' इत्येके । चकाट । सिचि 'अतो हलादेर्लघोः' (२२८४) इति वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

२२९९ । ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् । (७-२-५)

हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्नेडादौ सिचि । अकटीत् । 'अट २९५ पट २९६ गतौ' । आट । आटतुः । आटुः । पपाट । पेटतुः । पेटुः । 'रट परिभाषणे' । रराट । 'लट २९८ बाल्ये' । ललाट । 'शट २९९ रुजाविशरणगत्यवसादनेषु' । शशाट । 'वट ३०० वेष्टने' । ववाट । ववटतुः । ववटुः । ववटिथ । 'किट ३०१ खिट ३०२ त्रासे' । केटति । खेटति । 'शिट ३०३ षिट ३०४ अनादरे' । शेटति । शिशेट । सेटति । सिषेट । 'जट ३०५ झट ३०६ संघाते' । 'भट ३०७ भृतौ' । 'तट ३०८ उच्छ्राये' । 'खट ३०९

टवर्गतृतीयान्त इत्यर्थः । ननु टान्तेष्वस्य कथम्पाठः । चुड्भावकरण इत्यारभ्यानुक्रम्यमाणेष्वेवास्य पठितुं युक्तत्वादित्यत आह । **टान्त मध्येति** । **नाथतिवदिति** ॥ एधवृद्धावित्यारभ्यानुक्रान्तेषु तवर्गचतुर्थान्तेषु यथा नाथृनाधृयाच्ञेति तवर्गद्वितीयान्तस्यापि अर्थसाम्यात्पाठस्तद्वदित्यर्थः । **कटे इति** ॥ कण्ठ्यादिः । **चटे इति** ॥ तालव्यादिः आद्यस्य लिटि अभ्यासस्य चुत्वमित्याह । **चकाटेति** ॥ चकटतुः । द्वितीयस्य चेटतुः वैरूप्यापादकादेशादित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ । **प्राप्तायामिति** ॥ हलन्तलक्षणाया नित्यवृद्धेर्नेटीति निषेधम्बाधित्वा अतोहलादेरिति वैकल्पिकवृद्धौ प्राप्तायामित्यर्थः । **ह्म्यन्तेति** ॥ ह्मयन्त क्षण श्वस जागृ णि श्वि एदित् एषान्द्वन्द्वात्षष्ठी । ह् म् य् इत्येते वर्णा येषामन्ते ते ह्मयन्ताः । तदाह । **हमयान्तस्येति** । **क्षणादेरिति** ॥ आदिना श्वसजागृ इत्यनयोर्ग्रहणं । **ण्यन्तस्येति** ॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णिग्रहणेन तदन्तग्रहणमिति भावः । **श्वयतेरिति** ॥ श्विधातोरित्यर्थः । **एदित इति** ॥ एत् इत् यस्येति विग्रहः । **वृद्धिर्न स्यादिति** ॥ सिचि वृद्धिरित्यतो नेटीत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । **इडादौ सिचीति** ॥ सिचि वृद्धिरित्यतः सिचीति नेटीत्यत इटीति चानुवर्तत इति भावः । **अकटीदिति** ॥ एदित्वान्न वृद्धिः । **अटपटेति** ॥ अत आदेरिति दीर्घं मत्वा आह । **आटेति** । **पेटतुरिति** ॥ एत्वाभ्यासलोपौ । वट वेष्टने । **ववटतुरिति** ॥ नशसददवादिगुणानामिति निषेधः । **ववटिथेति** ॥ अत्र थलि च सेटीति प्राप्तस्य नशसददेति निषेधः । **किटखिट त्रास इति** ॥ यद्यपि इटकिटकटीगताविति अग्रे किटधातुः पठ्यते । तथाप्यर्थभेदात् पुनरिह पाठः । खिटत्रासे किट गतौ चेति पठितुं युक्तम् । **शिटषिटेति** ॥ आद्यस्तालव्यादिः । द्वितीयस्तु षोपदेशः । **जट झटेति** ॥ आद्यस्य अवै-

काङ्क्षायाम्'। 'णट ३१० नृत्तौ'। 'पिट ३११ शब्दसंघातयोः'। 'हट दीप्तौ'। 'षट ३१३ अवयवे'। 'लुट ३१४ विलोडने'। 'डान्तोयम्' इत्येके 'चिट ३१५ परप्रेष्ये'। विट ३१६ शब्दे'। 'बिट ३२७ आक्रोशे'। बशादिः। 'हिट' इत्येके। 'इट ३१८ किट ३१९ कटी ३२० गतौ'। एटति। केटति। कटति। ईकारः 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (३०३९) इतीण्णिषेधार्थः। केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति। अन्येतु 'इ' 'ई' इति प्रश्लिष्य, अयति। इयाय। इयतुः। इयुः। इययिथ–इयेथ। ईय–इयाय–इयय। दीर्घस्य तु 'इजादेश्च–' (२२३७) इत्यामि अयांचकारेत्यादि उदाहरन्ति। 'मडि ३२१ भूषायाम्'। 'कुडि ३२२ वै-

रूप्यापादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ। द्वितीयस्य तु न। जेटतुः। जझटतुः। **नट नृत्ताविति॥** णोपदेशः। चुरादेरेव नाटेः पर्युदासादयं णोपदेश एव। प्रणटति। **इट किट कटी गताविति॥** कटे वर्षावरणयोरिति कटिः पूर्वमेदित्पठितः। इह ईदित्पठ्यते। एदित्वाभावात् ह्म्यन्तेति वृद्धिनिषेधो नभवति। अकटीत्। अकाटीत्। ननु तर्हि कटेत्येव कुतो न पठ्यत इत्यत आह। **ईकार इति। केचित्त्विति॥** कटि इति ह्रस्वान्तपाठं मत्वा इदित्वान्नुमि कृते अनुस्वारे परसवर्णे च कण्टतीति वदन्तीत्यर्थः। **अन्येत्विति॥** उदाहरन्तत्यिन्वयः। **प्रश्लिष्येति॥** कटि इत्यनन्तरम् इ ई इति धातुद्वयं सवर्णदीर्घेण प्रश्लिष्य निर्दिष्टमिति भावः। **अयतीति॥** इधातोर्लटि शपि गुणे अयादेशः। **इयायेति॥** णलि द्वित्वे वृद्धौ आयादेशे अभ्यासस्याऽसवर्ण इति इयङ्। **इयतुरिति॥** इकारोऽत्र ह्रस्वः। तथाहि इ अतुसिति स्थिते कित्वाद्गुणाभावे द्विर्वचनेऽचीति निषेधाद्यणभावे इ इत्यस्य द्वित्वे इ इ अतुसिति स्थिते सवर्णपरकत्वादभ्यासस्य इयङभावे सति वार्णादाङ्गम्बलीय इति सवर्णदीर्घम्बाधित्वा एरनेकाच इत्युत्तरखण्डस्य यणि इयतुरिति रूपम्। इधातोर्भारद्वाजनियमात्थलि वेट्। तत्र इट्पक्षे रूपमाह। **इययिथेति॥** थलि द्वित्वे इटि पित्वेन कित्वाभावात् गुणे अयादेशे अभ्यासस्य इयङ्। नचाचः परस्मिन्निति गुणस्य स्थानिवत्त्वेन असवर्णपरत्वाभावात् कथमभ्यासस्य इयङिति वाच्यम्। असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः। एवं णलि इयायेत्यत्रापि वृद्धेर्नस्थानिवत्त्वम्। थलि इडभावपक्षे रूपमाह। **इयेथेति॥** थलि द्वित्वे गुणे अभ्यासस्येयङ्। अथुसि इयथुः। **इयेति॥** थस्य अकारादेशे द्वित्वे उत्तरखण्डस्य एरनेकाच इति यणि रूपम्। णलुत्तमोवेति णित्वपक्षे आह। **इयायेति॥** द्वित्वे पित्वेन कित्वाभावात् वृद्धौ आयादेशे अभ्यासस्य इयङ्। णित्वाभावे आह। **इययेति॥** द्वित्वे पित्वेन कित्वाभावात् गुणे अयादेशे अभ्यासस्य इयङ्। वसि मसि च क्रादिनियमान्नित्यमिटि द्वित्वे उत्तरखण्डस्य एरनेकाच इति यणि इयिव इयिमेति रूपम्। एता एष्यति अयतु ऐत् अयेत्। आशीर्लिङि तु अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घात् ईयात्। सिचि वृद्धिः। ऐषीत्। ऐष्यत्। **दीर्घस्य त्विति॥** दीर्घस्य ईधातोरित्यर्थः। तस्य लिटं वर्जयित्वा लडादिषु पूर्ववत्। लिटि विशेषमाह। **अयाञ्चकारेति॥**

'तेपृ' कम्पने च । 'ग्लेपृ ३६६ दैन्ये' ग्लेपते। 'टु वेपृ ३६७ कम्पने' । वेपते। 'केपृ ३६८ गेपृ ३६९ ग्लेपृ ३७० च' । चात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पन इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात्पुनः पाठः । 'मेपृ ३७१ रेपृ ३७२ लेपृ ३७३ गतौ' । 'त्रपूष् ३७४ लज्जायाम्' । त्रपते ।

२३०१ । तॄफलभजत्रपश्च । (६-४-१२२)

एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । ऊदित्त्वादिड्वा । त्रपिता—त्रप्ता । त्रपिषीष्ट—त्रप्सीष्ट । 'कपि ३७५ चलने' कम्पते । चकम्पे । 'रबि ३७६ लबि ३७७ अबि ३७८ शब्दे' । ररम्बे । ललम्बे । आनम्बे । 'लबि ३७९ अवस्रंसने च' । 'कबृ ३८० वर्णे' । चकबे । 'क्लीबृ ३८१ अधाष्टर्ये' । चिक्लीबे । 'क्षीबृ ३८२ मदे' । क्षीबते । 'शीभृ ३८३ कत्थने' । शीभते । 'चीभृ ३८४ च' । 'रेभृ ३८५ शब्दे' । रिरेभे । 'अभि- रभी' क्वचित्पठ्येते । अम्भते । रम्भते । 'ष्टभि ३८६ स्कभि ३८७ प्रतिबन्धे' । स्तम्भते । उत्तम्भते । नुम्यनुस्वारः । 'उदः स्थास्तम्भ्वोः—' (११८) इति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते । 'स्तन्भेः' (२२७२) इति षत्वं तु न भवति ।

टेपृधातोः रूपम् । **तेपृ कम्पने चेति** ॥ चात्क्षरणे । वस्तुतस्तु चकारेण क्षरणार्थस्य लाभात् । पूर्वत्रास्य पाठस्त्यक्तुं शक्यः । केचित्तु, देपृ इति वर्गतृतीयादिं पठन्ति । **चात्कम्पने गतौ चेति** ॥ अनुक्तसमुच्चयार्थ इति भावः । एतच्च टुवेपृकेपृगेपृग्लेपृकम्पन इत्येव सिद्धे पृथक्पाठाल्लभ्यते । **अर्थभेदादिति** ॥ ग्लेपृ दैन्य इति पूर्वं पठितम् । इह तु अर्थभेदात् पुनः पाठः । अन्यथा ग्लेपृ दैन्ये कम्पने गतौ चेति गौरवं स्यादिति भावः । **त्रपूषिति** ॥ ऊकारष्षकारश्च इत् । अदुपधः । असंयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तावाह । **तॄफलेति** । अत एकहल्मध्ये इत्यतः अत इति लिटीति चानुवर्तते । ध्वसोरित्यतः एदिति अभ्यासलोपश्चेतिच । गमहनेत्यस्मात् कितीति । थलिच सेटीति सूत्रञ्च । तदाह । **एषामिति** ॥ गुणशब्देन भाविताकारवत्त्वाद्द्विरूपादेशाद्द्वित्वादेकहल्मध्यस्थत्वाभावाच्च प्राप्ते विधिरयम् । **आनम्ब इति** ॥ द्विहल्त्वान्नुट् । **ष्टभिस्कभीति** ॥ आद्यः षोपदेशः । ष्टुत्वेन तकारस्य टकारनिर्देशेन दंत्यपरकसादित्वात् ततः षस्य सत्वे ष्टुत्वस्य निवृत्तिः । तदाह । **उत्तम्भत इति** । **नुम्यनुस्वार इति** ॥ इदित्वान्नुमि नश्चापदान्तस्येति तस्यानुस्वारः । अनुस्वारस्य ययीति तस्य परसवर्णः मकारः । ष्टम्भ इत्येव पाठे तु आशीर्लिङि अनिदितामिति नलोपः स्यादिति भावः । **पूर्वसवर्ण इति** ॥ सकारस्य थकारः । तस्य खरिचेति चर्त्वे तकार इत्यर्थः । अत्र यद्वक्तव्यं तत् उदस्थास्तम्भ्वोरित्यत्र हल्सन्धौ प्रपञ्चितम् ।

श्नुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात्। तद्बीजं तु '—स्थास्तम्भ्वोः-' (११८) इति पवर्गीयोपधपाठः 'स्तन्भेः' (२२७२) इति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः। केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः। तन्मते विष्टम्भते। ष्टम्भते। टष्टम्भे। 'जभी ३८८ जृभि ३८९ गात्रविनामे'।

२३०२। रधिजभोरचि। (७-१-६१)

एतयोर्नुमागमः स्यादचि। जम्भते। जजम्भे। जम्भिता। अजम्भिष्ट। जृम्भते। जजृम्भे। 'शल्भ ३९० कत्थने'। शशल्भे। 'वल्भ ३९१ भोजने'। दन्त्योष्ठ्यादिः। ववल्भे। 'गल्भ ३९२ धार्ष्ट्ये'। गल्भते। 'श्रम्भु ३९३ प्रमादे'। तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च। श्रम्भते। स्रम्भते वा। 'ष्टुभु ३९४ स्तम्भे। स्तोभते। विष्टोभते। तुष्टुभे। व्यष्टोभिष्ट।

अथ परस्मैपदिनः। 'गुपू ३९५' रक्षणे।

विस्तम्भत इति ॥ सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेध इति भावः। नन्वेवमपि स्तन्भेरिति षत्वङ्कुतो न स्यादित्यत आह। **स्तन्भेरिति** ॥ षत्वन्तु न भवति। कुत इत्यत आह। **श्नुविधाविति** ॥ स्तन्भु स्तुन्भु स्कन्भु स्कुन्भु स्कुभ्यश्नुश्चेति सूत्रे निर्दिष्टस्यैव प्रतिपदोक्तषत्वविधौ ग्रहणादित्यर्थः। नन्वेवं सति उदस्थास्तम्भ्वोरिति पूर्वसवर्णविधावपि सौत्रस्यैव ग्रहणं स्यादित्यत आह। **तद्बीजन्त्विति** ॥ षत्वविधौ सौत्रस्यैव ग्रहणं पूर्वसवर्णविधौ तु तदन्यस्येत्यत्र प्रमाणमित्यर्थः। ननु पूर्वसवर्णविधौ मोपधस्य। षत्वविधौ तु नोपधस्य पाठ इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह। **इति माधव इति** ॥ पाणिनिशिष्यपरम्परैव तत्र प्रमाणमिति भावः। लिटि शर्पूर्वाः खय इति षकारस्य निवृत्तौ ष्टुत्वनिवृत्त्या तकारः शिष्यते। तस्तम्भे। टकार औपदेशिक इति स्वाभाविक एव टकारो नतु ष्टुत्वसम्पन्न इत्यर्थः। **तन्मते विष्टम्भत इति** ॥ तथा च। षकारस्यापि स्वाभाविकत्वात् षत्वविधौ स्तन्भेरेव ग्रहणे षकारो निर्बाध इति भावः। **टष्टम्भ इति** ॥ शर्पूर्वा इति टकार एव शिष्यत इति भावः। **जभी जृभि गात्रविनाम इति** ॥ गात्रस्य विनामः वक्रभावः। आद्य ईदित्। द्वितीय इदित्। आद्यस्य ईदित्वं श्वीदितो निष्ठायामिति इण्णिषेधार्थम्। **रधिजभोरिति** ॥ रध हिंसायामिति श्यन्विकरणस्य चतुर्थान्तस्य इका निर्देशः। इदितो नुम् धातोरित्यतः नुमित्यनुवर्तते। तदाह। **एतयोरिति** ॥ अनिदित्वात् नुम्विधिः। **जम्भत इति** ॥ शपि नुम्। जम्भितेत्यादाविटि अच्परकत्वान्नुम्। आचि किम्। रद्धा। जब्धा। **श्रम्भु इति** ॥ अकारमध्यः। **ष्टुभुस्तम्भ इति** ॥ ष्टुत्वेन तकारस्य टः षोपदेशोऽयम्। **विष्टोभत इति** ॥ उपसर्गात्सुनोतीति षत्वम्। **व्यष्टोभिष्टेति** ॥ प्राक्सितादड्व्यवायेऽपीति षत्वम्। तिपृ इत्यादयः स्तोभत्यन्ता अनुदात्तेतो गताः। **गुपू रक्षण इति** ॥ ऊदिदयम्। **गुपूधूपेति**।

२३०३ । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः । (३-१-२८)

एभ्य आयप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे । 'पुगन्त–' (२१८९) इति गुणः ।

२३०४ । सनाद्यन्ता धातवः । (३-१-३२)

सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः । धातुत्वाल्लडादयः । गोपायति ।

२३०५ । आयादय आर्धधातुके वा । (३-१-३१)

आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ।

२३०६ । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । (३-१-३५)

कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम्स्याल्लिटि न तु मन्त्रे ।

कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

एभ्य इति ॥ गुपू धूप विच्छि पणि पनि इत्येभ्य इत्यर्थः । अर्थनिर्देशाभावादाह । **स्वार्थ इति** ॥ आयप्रत्ययः अकारान्तः । तत्फलन्तु गोपायतन्नसुमनस्यमान इत्यत्र गोपायेत्यस्य धातुस्वरेणान्तोदात्तस्य शबकारेण एकादेशस्यापि, एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वे, तमित्यस्य अदुपदेशात्परसार्वधातुकत्वेन अनुदात्तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति स्वरितत्वमिति बोध्यम् । धातोरेकाच इत्यतो धातोरित्यनुवृत्त्या धातोरिति विहितत्वादायप्रत्ययस्यार्धधातुकत्वात् तत्कार्यं गुणादि भवति । तदाह । **पुगन्तेति** । **गुण इति** ॥ नन्वायप्रत्ययान्तस्य भ्वादिषु पाठाभावेन धातुत्वाभावात् कथमस्माल्लडादय इत्यत आह । **सनाद्यन्ता इति** ॥ गुप्तिजकिद्भ्यः सनित्यारभ्य कमेर्णिङित्यन्तैः सूत्रैः सनादिप्रत्ययान्विधाय सूत्रमिदं पठितम् । सन् आदिर्येषां ते सनादयः णिङ्प्रत्ययपर्यन्ताः, ते अन्ते येषां ते सनाद्यन्ता इति विग्रहः । तदाह । **सनादयः कमेर्णिङन्ता इति** ॥ सन्क्यच्काम्यच् क्यङ् क्यषोऽथाचारक्विब्णिज्यङौ तथा । यगायईयङ् णिङ्चेति द्वादशामी सनादयः । इति सङ्ग्रहः । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणप्रतिषेधादिह तदन्तग्रहणम् । **धातुत्वादिति** ॥ आयप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः । **गोपायतीति** ॥ शपि अतो गुण इति पररूपम् । **आयादय इति** ॥ आयः आदिः येषां ते आयादयः । आय ईयङ् णिङ्चेति त्रय आयादयो मताः । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः, ऋतेरीयङ्, कमेर्णिङित्युत्तरमस्य सूत्रस्य पाठात् । **विवक्षायामिति** ॥ आर्धधातुक इति विषयसप्तमीति भावः । परसप्तमीत्वेतु गोपायितेत्यत्र अतोलोपो न स्यात् । आर्धधातुकोपदेशकाले अदन्तत्वाभावादिति भावः । तथा च लिटि आयप्रत्ययस्य विकल्पः स्थितः । तत्र आयप्रत्ययपक्षे आह । **कास्प्रत्ययादिति** ॥ आम् अमन्त्रे इति च्छेदः । चकासृ दीप्तौ, जागृ निद्राक्षये, इत्यादिभ्योऽपि लिटि आमिष्यते । तदर्थमाह । **कास्यनेकाजिति** ॥ ननु यद्यस्मिन् वार्तिके, सूत्रस्थं प्रत्ययग्रहणमपि सम्बध्यते । तदा कासृधातोश्च

सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्यमित्यर्थः ।

२३०७ । आर्धधातुके । (६-४-४६)

इत्यधिकृत्य ।

२३०८ । अतो लोपः । (६-४-४८)

आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्धधातुके परे । गोपायांचकार । गोपायांबभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्त्वाद्वेट् । जुगोपिथ—जुगोप्थ । गोपायिता—गोपिता—गोप्ता । गोपाय्यात्—गुप्यात् । अगोपायीत्—अगोपीत्—अगौप्सीत् । 'धूप ३९६ संतापे' । धूपायति ।

अनेकाचश्च प्रत्ययान्ताच्चेति । ततश्च अ इवाचरति अति क्विबन्ताल्लडादयः । लिटि औ अतुरित्यादीष्टन्न सिध्येत् । प्रत्ययान्तत्वेन आमः प्रसङ्गात् । यदि तु कास्धातोश्च अनेकाचः प्रत्ययान्ताच्चेति व्याख्यायेत, तदा चकास्त जाग्रादिभ्यो नस्यादित्यत आह । **प्रत्ययग्रहणमपनीयेति** ॥ तथाच कास्धातोरनेकाचश्च आमित्येतावतैव लभ्यत इति नोक्तदोषद्वयमितीति भावः । वस्तुतस्तु अ इवाचरति अतीत्यादि नास्त्येवेति सुब्धातुनिरूपणे वक्ष्यते । तथा च गोपाय आमिति स्थितम् । **अतो लोप इति** ॥ अनुदात्तोपदेशवनतीत्यतः उपदेशग्रहणमित्यनुवर्तते । आर्धधातुक इत्यधिकृतम् । तदिह आवर्तते । एकमुपदेशे अन्वेति । द्वितीयन्तु लोपे परनिमित्तम् । तदाह । **आर्धधातुकोपदेश इत्यादिना** ॥ आर्धधातुकोपदेश इति किम् । अयपय गतौ । आभ्यां क्विपि, लोपो व्योरिति लोपे, ह्रस्वस्य पितीति तुकि, अपृक्तलोपे, अत् पत्, इतीष्यते । अत्र यलोपे सति अतो लोपो न भवति । आर्धधातुकोपदेशकाले धातुत्वाद्यकारान्तत्वात् । आर्धधातुकोपदेश इत्यत्र आर्धधातुकग्रहणाभावे चिकीर्षितमित्यत्र अल्लोपो न स्यात् । सन उपदेशकाले नकारान्तत्वात् । आर्धधातुकग्रहणेतु न दोषः । अनुबन्धविनिर्मुक्तात् सन्प्रत्ययादेव क्तप्रत्ययस्य आर्धधातुकस्योत्पत्तेः । आर्धधातुके पर इति किम् । कथयति । चुरादावदन्तोऽयम् । अत्र उपधावृद्धिर्न भवति । अचःपरस्मिन्नित्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । आर्धधातुके पर इत्यनुक्तौ तु अल्लोपस्य परानिमित्तकत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं नस्यात् । तथाच प्रकृते गोपाय आमिति स्थिते अतो लोपे गोपायामिति सिद्ध्यति । यद्यपि सवर्णदीर्घेणाप्येतत्सिद्धम् । तथापि न्याय्यत्वादतो लोप उपन्यस्तः । आयप्रत्ययाभावपक्षे आह । **जुगोपेति** ॥ पित्त्वेन कित्त्वाभावाल्लघूपधगुणः । **जुगुपतुरिति** ॥ कित्त्वान्न गुणः । **ऊदित्त्वाद्वेडिति** ॥ थलादाविति शेषः । जुगुपिव । जुगुप्व । जुगुपिम । जुगुप्म । क्रादिनियमस्तु नञ्प्राप्तस्यैवाभावस्य । ननु विभाषादिलभ्यस्येति षिधू शास्त्र इत्यत्रोक्तम् । **गोपायितेति** ॥ लुटि आम्प्रत्ययपक्षे नित्यमिट् । आयप्रत्ययाभावपक्षे इड्विकल्पः । ऊदित्त्वस्य केवले चरितार्थत्त्वात् । तदाह । **गोपिता, गोप्तेति** ॥ गोपायिष्यति । गोपिष्यति । गोप्स्यति । गोपायतु । अगोपायत् । गोपायेत् । आशीर्लिङि आयप्रत्ययपक्षे अतो लोपे रूपमाह । **गोपाय्यादिति** ॥ आयप्रत्ययाभावे आह । **गुप्यादिति** ॥ लुङि सिचि आयप्रत्ययपक्षे आह । **अगोपायीदिति** ॥ आयप्रत्य-

धूपायाञ्चकार । दुधूप । धूपायितासि । धूपितासि । 'जप ३९७ जल्प ३९८ व्यक्तायां वाचि' । 'जप' मानसे च । 'चप ३९९ सान्त्वने' । 'षप ४०० समवाये' । समवायः संबन्धः, सम्यगवबोधो वा । सपति । 'रप ४०१ लप ४०२ व्यक्तायां वाचि' । 'चुप ४०३ मन्दायां गतौ' । चोपति । चुचोप । चोपिता । 'तुप ४०४ तुम्प ४०५ त्रुप ४०६ त्रुम्प ४०७ तुफ ४०८ तुम्फ ४०९ त्रुफ ४१० त्रुम्फ ४११ हिंसार्थाः' । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः कित्वाभावान्नलोपो न । 'किदाशिषि' (२२१६) इति कित्त्वान्नलोपः । तुप्यात् । 'प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि' इति पारस्करादिगणे पाठात्सुट् । प्रस्तुम्पति गौः । श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न । प्रतोतुम्पीति । त्रोपति । त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफाः । अन्ये सरेफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततो द्वितीयान्ताः । अष्टावप्युकारवन्तः । 'पर्प ४१२ रफ ४१३ रफि ४१४ अर्ब ४१५ पर्ब ४१६ लर्ब ४१७ बर्ब ४१८ मर्ब ४१९ कर्ब ४२० खर्ब ४२१ गर्ब ४२२ शर्ब ४२३ षर्ब ४२४ चर्ब ४२५ गतौ' । आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । पर्पति । पपर्प । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब । पर्बति । लर्बति । बर्बति । पवर्गीयादिरयम् । मर्बति । कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्बति । चर्बति । 'कुबि ४२६ आच्छादने' । कुम्बति । 'लुबि ४२७ तुबि ४२८ अर्दने' । लुम्बति । तुम्बति । 'चुबि ४२९ वक्त्रसंयोगे' । चुम्बति । 'षृभु ४३० षृम्भु ४३१

याभावपक्षे इटि रूपमाह । **अगोपीदिति** ॥ इट ईटीति सिज्लोपः । नेटीति हलन्तलक्षणवृद्धेर्निषेधः । इडभावे तु इटः परत्वाभावात् नासिज्लोप इत्याह । **अगौप्सीदिति** ॥ वदव्रजेति वृद्धिः । अगोपायिष्यत् । अगोपिष्यत् । अगोप्स्यत् । **धूप सन्ताप इति** ॥ गुपूधूप इत्यायः । आर्धधातुके तद्विकल्पः । **षप समवाय इति** ॥ षोपदेशोऽयम् । **चुप मन्दायामिति** ॥ चवर्गप्रथमादिरयं । चवर्गादिस्त्वनिट्कः । **तुपतुम्पेति** ॥ अष्टावप्युदुपधाः तृतीयचतुर्थौ सप्तमाष्टमौ च रेफवन्तः इति मूले स्पष्टीभविष्यति । तुतुम्पतुरित्यत्र नलोपमाशङ्क्याह । **संयोगादिति** ॥ आशीर्लिङि विशेषमाह । **किदाशिषीति** । **प्राक्तुम्पताविति** ॥ श्तिपा निर्देशोऽयम् । तुम्पधातौ परे सुट् स्यात् गविकर्तरि सतीत्यर्थः । आदेः परस्येति तुम्पधातोः सुट् आद्यवयवः सुड्विधावस्मिन् तुम्पताविति श्तिपानिर्देशस्य प्रयोजनमाह । **श्तिपानिर्देशाद्यङ् लुकि नेति** ॥ श्तिपा शपाऽनुबन्धेनेत्युक्तेरिति भावः । **षृभुषृम्भु इति** ॥ ऋदुपधौ षोपदेशौ । **सृभ्यादिति** ॥ आशी-

हिंसार्थौ'। सभैति। ससभे। सभिता। सृम्भति। ससृम्भ। सृभ्यात्। 'षिभु षिभि' इत्येके। सेभति। सिम्भति। 'शुभ ४३२ शुम्भ ४३३ भाषणे'। 'भासने' इत्येके। 'हिंसायाम्' इत्यन्ये।

अथानुनासिकान्ताः। तत्र कम्यन्ता अनुदात्तेतो दश। 'घिणि ४३४ घुणि ४३५ घृणि ४३६ ग्रहणे'। नुम्। ष्टुत्वम्। घिण्णते। जिघिण्णे। घुण्णते। जुघुण्णे। घृण्णते। जघृण्णे। 'घुण ४३७ घूर्ण ४३८ भ्रमणे'। घोणते। घूर्णते। इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ। 'पण ४३९ व्यवहारे स्तुतौ च'। पन ४४० च, स्तुतावित्येव संबद्ध्यते पृथङ्निर्देशात्। पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः। व्यवहारे तु, पणते। पेणे। पणितेत्यादि। स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम्। पणायति। पणायां चकार। पेणे। पणायितासि। पणितासे। पणाय्यात्। पणिषीष्ट। पनायति। पनायां चकार। पेने। 'भाम ४४१ क्रोधे'। भामते। बभामे। 'क्षमूष् ४४२ सहने'। क्षमते। चक्षमे। चक्षमिषे। चक्षंसे। चक्षमिध्वे। चक्षंध्वे। चक्षमिवहे।

लिङि अनिदित्वान्न लोपः। **षिभु षिभि इत्येक इति**॥ इदुपधौ द्वितीय इदित्। **शुभ शुम्भेति**॥ द्वितीयस्य आशीर्लिङि अनिदित्वान्न लोपः। इति गुपू इत्यादयः पवर्गान्ताः परस्मैपदिनो गताः। **कम्यन्ता इति**॥ कमु कान्तौ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः। **घुण घूर्णेति**॥ द्वितीयस्य दीर्घपाठः स्पष्टार्थः। उपधायाञ्चेत्येव दीर्घसिद्धेः। केचित्तु। घुर्णेति ह्रस्वमेव पठन्ति। **स्तुतावित्येवेति**॥ न तु व्यवहार इत्येवकारार्थः। **पृथङ्निर्देशादिति**॥ अन्यथा पणपन व्यवहारेस्तुतौचेत्येव निर्देशादिति भावः। यद्यपि पृथङ्निर्देशो यथासङ्ख्यनिवृत्त्यर्थ इत्यपि वक्तुं शक्यम्। तथापि सम्प्रदायानुरोधादेवमुक्तम्। **पनि साहचर्यादिति**॥ पनधातुः स्तुतावेव वर्तते। तत्साहचर्यात् गुपूधूपविच्छेत्यत्र पणधातुरपि स्तुत्यर्थक एव गृह्यते। नतु व्यवहारार्थकः। अतः स्तुतावेव पणधातोरायप्रत्ययः। न तु व्यवहारे इत्यर्थः। क्रेतव्यद्रव्यस्य मूल्यनिर्धारणाय प्रश्नप्रतिवचनात्मको व्यवहारः। ननु स्तुतौ पणायतीति रूपं वक्ष्यमाणमनुपपन्नम्। पणधातोरनुदात्तेत्वेनात्मनेपदापत्तेः। न च आयप्रत्ययान्तस्यानुदात्तेत्वन्नेति शङ्क्यम्। पणधातौ श्रुतस्यानुदात्तेत्वस्य आनर्थक्यात्तदङ्गन्यायेन आयप्रत्ययान्ते अन्वयोपपत्तेरित्यत आह। **स्तुताविति**॥ अनुबन्धस्य अनुदात्तात्मकस्य। इतः आर्धधातुकविषये कदाचिदायप्रत्ययविनिर्मुक्ते चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तादात्मनेपदन्नेत्यर्थः। एवञ्च तुल्यन्यायत्वादेकाच उपदेश इति निषेधोऽपि नेति सूचितम्। **क्षमूष् सहन इति**॥ षिद्भिदादिभ्योऽङित्याद्यर्थं षित्वम्। ऊदित्वादिड्विकल्पं मत्वाऽऽह। **चक्षमिषे। चक्षंस इति**॥ इडभावपक्षे अनुनासिकस्य क्विझलोरिति दीर्घस्तु न भवति। क्विसाहचर्येण तिङ्भिन्नस्यैव झलादेस्तत्र ग्रहणात्। वहिमह्यो-

२३०९ । म्वोश्च । (८-२-६५)

मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चक्षमिवहे--चक्षण्वहे । चक्षमिमहे--चक्षण्महे । क्षमिष्यते--क्षंस्यते । क्षमेत । आशिषि, क्षमिषीष्ट--क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट--अक्षंस्त । 'कमु ४४३ कान्तौ' । कान्तिरिच्छा ।

२३१० । कमेर्णिङ् । (३-१-३०)

स्वार्थे । ङित्वात्तङ् । कामयते ।

२३११ । अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु । (६-४-५५)

'आम्' 'अन्त' 'आलु' 'आय्य' इत्नु' 'इष्णु' एषु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयाञ्चक्रे । 'आयादय आर्धधातुके वा' (२३०५) । चकमे । कामयिता--कमिता । कामयिष्यते--कमिष्यते ।

रिङभावपक्षे विशेषमाह । **म्वोश्चेति** ॥ मोनोधातोरित्यनुवर्तते । तदाह । **मान्तस्येति** । **णत्वमिति** ॥ षात्परत्वात् अट्कुप्वाङिति नकारस्य णत्वमित्यर्थः । **कमु कान्ताविति** ॥ उदितोवेति क्त्वायां इड्विकल्पार्थमुदित्वम् । कान्तिशब्दस्य प्रभापरत्वभ्रमं वारयति । **कान्तिरिच्छेति** ॥ स्वर्गकाम इत्यादौ कमेरिच्छायां प्रयोगबाहुल्यदर्शनादिति भावः । कामोऽभिलाषस्तर्षश्चेत्यमरः । **कमेर्णिङिति** । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । **स्वार्थे इति** ॥ अर्थविशेषानिर्देशादिति भावः । णङावितौ । आयादय आर्धधातुके वेत्यत्र णिचो ग्रहणव्यावृत्तये ङित्करणम् । **ङित्वात्तङिति** ॥ नत्वनुदात्तेत्त्वात्तङ् । शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः । **कामयत इति** ॥ णिङि अत उपधाया इति वृद्धौ कामि इति णिङन्तम् । क्ङिति चेति निषेधस्तु न । अनिग्लक्षणत्वात् । णिङन्तस्य धातुत्वात् लडादयः । तत्र लटि शपि गुणे अयादेशे कामयत इति रूपम् । कामयेते इत्यादि सुगमम् । लिटि कास्यनेकाच इत्यामि आम इति लिटो लोपे, कामि आम् इति स्थिते, सार्वधातुकेति गुणम्बाधित्वा णेरनिटि इति वक्ष्यमाणे णिलोपे प्राप्ते । **अयामन्तेति** ॥ अय् इति छेदः । णेरनिटीत्यतो णेरित्यनुवर्तते । तदाह । **णेरयादेशः स्यादिति** ॥ तथा च कामयामित्यामन्तं स्थितम् । ततः कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगाल्लिडिति मत्वाऽऽह । **कामयाञ्चक्र इति** ॥ णिङ आयादिष्वन्तर्भावाल्लिडादावार्धधातुके तद्विकल्पमुक्तं स्मारयति । **आयादय इति । चकम इति** ॥ सेट्कोऽयम् । चकमिषे । चकमिध्वे । चकमिवहे । चकमिमहे । **कामयितेति** ॥ लुटि णिङ्पक्षे तासि इटि वृद्धौ गुणे अयादेशे रूपम् । कमिता । कामयिष्यते । कामयताम् । अकामयत । कामयेत । कामयिषीष्ट । अथ णिङन्तात् कामि इत्यस्माल्लुङः

२३१२ । णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् । (३-१-४८)

ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात्कर्त्रर्थे लुङि परे । 'अकाम्' 'इ' 'अत' इति स्थिते ।

२३१३ । णेरनिटि । (६-४-५१)

अनिडादावार्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात् । परत्वात् 'एरनेकाचः–' (२७२) इति यणि प्राप्ते ।

'ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन ।'

इति वार्तिकम् । णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भावः । वस्तुतस्तु 'अनिटि' इति वचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य वि-

---

तादेशे च्लेः सिजादेशे प्राप्ते । **णिश्रीति** ॥ णि श्रि द्रु स्रु एषां द्वन्द्वः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णीति तदन्तस्य ग्रहणम् । च्लिलुङीत्यतो लुङीति, च्लेः सिजित्यतः च्लेरिति चानुवर्तते । तदाह । **ण्यन्तादित्यादिना** ॥ चङावितौ । **णेरनिटीति** ॥ आर्धधातुक इत्यधिकृतम् । अतो लोप इत्यस्मात् लोप इत्यनुवर्तते । अनिटीत्यस्य आर्धधातुकविशेषणत्वात् तदादिविधिः । तदाह । **अनिडादाविति** ॥ तथाच णिलोपे काम् अ त इति स्थिते । **परत्वादिति** ॥ एरनेकाच इत्यस्य णेरनिटीत्यपेक्षया परत्वाण्णिलोपं बाधित्वा यणि प्राप्ते सतीत्यर्थः । कृते तु यणि लोपो दुर्लभः णेरभावात् । स्थानिवत्त्वेऽपि यणा बाधितस्य पुनरुन्मेषो दुर्लभः । वस्तुतस्तु स्थानिवत्त्वमेवेह दुर्लभम् । यण्स्थानिनमिकारं अल्धर्मणित्वरूपेणाश्रित्य प्रवर्तमानस्य णिलोपस्याल्विधित्वेन तत्र स्थानिवत्त्वासम्भवात् । स्पष्टा चेयं रीतिः भोभगो इति सूत्रभाष्ये इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । **ण्यल्लोपाविति** ॥ णिलोपः इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाः एभ्यः, अल्लोपस्तु वृद्धिदीर्घाभ्यां पूर्वविप्रतिषेधेनेति विवेकः । तथा च पूर्वविप्रतिषेधादिह यणं बाधित्वा णिलोपो भवतीति स्थितम् । ननु अततक्षत्, आटिटत्, कारणा, कारकः, कार्यते, इति वक्ष्यमाणेषु वार्त्तिकोदाहरणेषु क्रमेण इयङ् यण् गुण वृद्धिदीर्घाणामवश्यं प्राप्तेर्णिलोपस्य निरवकाशत्वादेव इयङादिबाधकत्वसम्भवादिदं वार्त्तिकं व्यर्थम् । सुधियौ, प्रध्यौ, कर्ता, चकार, इत्यादौ इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घाणां सावकाशत्वादित्यत आह । **णिलोपस्यत्विति** ॥ पचधातोर्णिचि उपधावृद्धौ, पाचि इति ण्यन्तात्, स्त्रियां क्तिनिति क्तिनि, तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च इति इण्निषेधे णेरनिटीति णिलोपे कुत्वे पाक्तिरिति स्थितिः । क्तिजन्तमिति पाठेतु, क्तिच् क्तौ च संज्ञायामिति बोध्यः । पाक्तिरिति कस्यचित्संज्ञा । अत्र इयङादीनां अप्रसक्तेर्णिलोपस्यापि सावकाशत्वं तुल्यम् । तत्र अततक्षदित्यादौ परत्वादियङादिप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं वार्त्तिकमिदमारम्भणीयमिति भावः । वार्त्तिकं व्यर्थमेवेत्याह । **वस्तुतस्त्विति** । **आर्धधातुकमात्रमिति** ॥ कृत्स्नमनिडाद्यार्धधातुकमस्य णिलोपस्य विषय इत्यर्थः । तथाहि । अततक्षदित्यादौ परानपि इयङादीन् णिलोपः अपवादत्वात् बाधते । परापेक्षया अपवादस्य प्रबलत्वात् ।

षयः। तथाचेयङादेरपवाद एवायम्। इयङ्। अततक्षत्। यण्। आटिटत्। गुणः। कारणा। वृद्धिः। कारकः। दीर्घः। कार्यते।

२३१४। णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः। (७-४-१)

चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात्।

२३१५। चङि। (६-१-११)

चङि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य।

परत्वादियङादीनां णिलोपबाधकत्वाभ्युपगमे हि णेरनिटीत्यत्र अनिटीति व्यर्थम्। कारयितेत्यादाविडाद्यार्धधातुके गुणेनैव णिलोपस्य बाधसिद्धेः। ततश्च अनिटीति वचनसामर्थ्यादनिडादार्धधातुके सर्वस्मिन्परे णिलोप इति विज्ञायते। एवञ्च अततक्षदित्यादावियङादिप्रवृत्तियोग्येऽप्यार्धधातुके सर्वत्र णिलोप इत्यस्य निरवकाशत्वादपवादत्वादेव णिलोपेन इयङादिबाधसिद्धेर्वार्त्तिकमिदं व्यर्थमिति भावः। **अपवाद एवायमिति** ॥ णिलोप इत्यर्थः। अतो लोपस्तु चिकीर्षक इत्यत्र वृद्धिं, चिकीर्ष्यादित्यत्र अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घञ्च, बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाद्भवति। नह्यतो लोपो वृद्धिदीर्घयोरपवादः। गोपायितेत्यादौ वृद्धिदीर्घयोरप्राप्तयोरप्यतोलोपस्यारम्भादित्यलम्। **इयङिति** ॥ उदाहरणसूचनमिदम्। **अततक्षदिति** ॥ तक्षधातोर्ण्यन्ताल्लुङस्तिपि इकारलोपे चङि द्वित्वे संयोगपूर्वकत्वादेरनेकाच इति यणभावे इयङि प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधात् णिलोपे हलादिशेषे अडागमे अततक्षदिति रूपम्। यणित्युदाहरणसूचनम्। **आटिटदिति** ॥ अटधातोर्ण्यन्तात् आटि इत्यस्मात् लुङि तिपि इकारलोपे चङि टि इत्यस्य द्वित्वे एरनेकाच इति यणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपे आटि वृद्धौ रूपम्। गुण इत्युदाहरणसूचनम्। **कारणेति** ॥ स्त्रियामित्यधिकारे कृञ्धातोर्ण्यन्तात् कारि इत्यस्मात् ण्यासश्रन्थोयुजिति युचि अनादेशे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपे स्त्रीत्वाट्टापि कारणेति रूपम्। वृद्धिरित्युदाहरणसूचनम्। **कारक इति** ॥ कृञ्धातोर्ण्यन्तात्कारि इत्यस्माण्ण्वुलि अकादेशे वृद्धिं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपे रूपम्। दीर्घ इत्युदाहरणसूचनम्। **कार्यत इति** ॥ कृञ्धातोर्ण्यन्तात्कारि इत्यस्मात् कर्मणि लटि यकि अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपः। तथाच प्रकृते काम् इ अ त इत्यत्र एरनेकाच इति यणं बाधित्वा णिलोपे काम् अ त इति स्थितम्। **णौचङीति** ॥ अङ्गाधिकारादाह। **यदंगमिति** ॥ उपधायाः किम्। अचकांक्षत्। चङि किम्। कारयति। णौ किम्। चङ्युपधायाह्रस्व इत्युच्यमाने अदीदपदित्यत्र दाधातोः ण्यन्तात् लुङि चङि दा इ अ त् इति स्थिते आकारस्य ह्रस्वे सति पुक् न स्यात्। णावित्युक्तौ तु आकारस्य णौ परत उपधात्वाभावान्न ह्रस्वः। तथाच प्रकृते कम् अ त इति स्थितम्। **चङीति** ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्येति अजादेर्द्वितीयस्येति चाधिकृतम्। लिटिधातोरनभ्यासस्येति सूत्रं लिटि इति वर्जमनुवर्तते। तदाह। **चङि पर इत्यादिना** ॥ द्विर्वचनेऽचीति निषेधस्तु न शङ्क्यः। द्वित्वनिमित्तचङः उपधया व्यवहितत्वात्।

२३१६ । सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे । (७-४-९३)

'चङ्परे' इति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थो णिः । स च 'अङ्गस्य' इति च द्वयमप्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत् तत्परं यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्याण्णावग्लोपेऽसति । अथवा 'अङ्गस्य' इति नावर्तते । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् ।

२३१७ । सन्यतः । (७-४-७९)

तथाच कम् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे ककम् अ त इति स्थितम् । **सन्वल्लघुनीति** ॥ अनग्लोप इति च्छेदः । **बहुव्रीहिरिति** ॥ चङ् परो यस्मादिति विग्रह इति भावः । कर्मधारयमाश्रित्य चङि परे इति नार्थः । परग्रहणवैयर्थ्यात् । ननु बहुव्रीह्याश्रयणेऽपि अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवृत्तौ चङ्परके लघुनि परे अभ्यासः सन्वदित्यर्थो लभ्यते । तथा सति अण्यन्तेभ्यः श्रिद्रुस्रुभ्यश्चङि द्वित्वे अशिश्रियत् । अदुद्रवत् । असुस्रवदित्यत्रापि सन्वत्त्वं स्यात् । ततश्च दीर्घो लघोरिति सन्वद्भावविषये अभ्यासस्य वक्ष्यमाणो दीर्घः स्यादित्यत आह । **अन्यपदार्थो णिरिति** ॥ तथाच चङ्परे णौ इति लभ्यते । अशिश्रियदित्यादौ च णेरभावात् न सन्वत्त्वमिति भावः । **सचांगस्येति चेति** ॥ बहुव्रीहिगम्यो णिः अङ्गस्येत्यनुवृत्तं चेत्यर्थः । तत्र णावित्यावृत्तौ एकं लघुनीत्यत्रान्वेति । तथाच चङ्परे णौ यल्लघु तस्मिन्परत इति लभ्यते । द्वितीयन्तु अनग्लोपे इत्यत्रान्वेति । तथाच, णौ परतः यः अग्लोपः तस्याभावे सतीति लभ्यते । अङ्गस्येत्यावृत्तौ एकश्चङ्परे इत्यत्रान्वेति । निमित्तनिमित्तिभावे षष्ठी । तथाच अङ्गसंज्ञानिमित्तभूते चङ्परके वर्णे परे इति लभ्यते । चङ्परकश्च वर्णः अर्थात् णेरिकार एव । न तु श्रिद्रुस्रुवामन्त्यवर्णः । तस्य अप्रत्ययत्वेन अङ्गसंज्ञाप्रापकत्वाभावात् । एतदर्थमेव अङ्गस्येत्यस्य निमित्तषष्ठ्यन्तताममाश्रित्य चङ्पर इत्यनेनान्वयोऽभ्युपगतः । चङ्पर इत्येतावतैव तु णाविति लभ्यते । श्रिद्रुस्रुष्वव्यभिचारात् । द्वितीयं त्वङ्गस्येत्येतत् अभ्यासस्येत्यनुवृत्तेन अन्वेति । सन्वदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः । तदाह । **अंगसंज्ञानिमित्तमित्यादिना** । **अथवेति** ॥ अस्मिन्व्याख्याने चङ्परे इत्येतत् अङ्गस्येत्यत्रान्वेति । न तु लघुनि । अङ्गस्य च प्रत्ययनिमित्तत्वादेव णेरन्यपदार्थस्य लाभः । लघुनीति तु अभ्यासस्येत्यत्रैवान्वेति । तदाह । **चङ्परे णौयदंगमित्यादिना** । **प्राग्वदिति** ॥ सनीवकार्यं स्याण्णावग्लोपे असतीत्यर्थः । अत्र प्रथमपक्ष एव भाष्यसम्मतः । अजजागरदित्यत्र चङ्परे णौ यल्लघु तदभ्यासव्यवहितमिति न सन्वत्त्वमिति भाष्योक्तेः । एवञ्च । प्रथमपक्षे उदेर्ण्यन्ताच्चङि द्वित्वे उदिदि अ त इत्यत्र अभ्यासोत्तरखण्डे चङ्परे णौ लघोरभावेनाभ्यासस्य तथाविधलघुपरकत्वविरहात् सन्वत्त्वाभावान्नाभ्यासदीर्घः । द्वितीयपक्षे तु चङ्परे णौ यदङ्गं उद् इत्येतत् तदीयोऽभ्यासश्चङमादाय लुप्तं णिमादाय वा लघुपर इति सन्वत्त्वसत्त्वादभ्यासदीर्घ इति भेदः । एवञ्च प्रकृते ककम् अ त इत्यत्र व्याख्याद्वयेऽपि सन्वत्त्वं स्थितम् । **सन्यत इति** ॥ सनि अतः इति

अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि ।

२३१८ । दीर्घो लघोः (७-४-९४)

अभ्यासस्य लघोः दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णिङभावपक्षे ।

कमेश्च्लेश्चङ्वक्तव्यः ।

णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमत ।

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।

तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाक्ष्विति माधवः ॥

च्छेदः । अत्र लोप इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । भृञामिदित्यस्मात् इदिति । तदाह । **अभ्यासस्येति** ॥ किकम् अ त इति स्थितम् । **दीर्घो लघोरिति** ॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । तदाह । **अभ्यासस्य लघोर्दीर्घ इति** ॥ अभ्यासावयवस्य लघोरित्यर्थः । सन्वल्लघुनिचङ्पर इति सूत्रं सन्वच्छब्दवर्जमनुवर्तते । तच्च प्राग्वदेव द्वेधा व्याख्येयम् । तथाच फलितमाह । **सन्वद्भावविषय इति** ॥ सन्यत इत्यत्र तपरत्वं स्पष्टार्थमिति दीर्घोऽकित इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तथाच कि कम् अ तेत्यत्र अभ्यासेकारस्य दीर्घे अभ्यासचुत्वे अडागमे परिनिष्ठितं रूपमाह । **अचीकमतेति** ॥ अत्र लघोर्णिपरत्वं येननाव्यवधानन्यायाद्बोध्यम् । **णिङभावपक्षेत्विति** ॥ आयादय आर्धधातुकेवेति णिङो वैकल्पिकत्वादिति भावः । **कमेश्च्लेश्चङ्वक्तव्य इति** ॥ अण्यन्तत्वादप्राप्तौ वचनम् । **णेरभावादिति** ॥ णिङभावपक्षे कमिधातोरनुदात्तेत्त्वात्तङि प्रथमपुरुषैकवचने च्लेश्चङि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे अडागमे अचकमतेति रूपं वक्ष्यते । तत्र णेरभावात् दीर्घो लघोरित्यभ्यासलघोर्दीर्घो न भवति । तत्र लघुनि चङ्परेऽनग्लोप इत्यनुवर्त्य चङ्परे णावेव तद्विधानोक्तेः । अत एव सन्वत्त्वाभावात्सन्यत इत्यभ्यासाकारस्य इत्त्वञ्च न भवतीत्यर्थः । दीर्घो लघोरिति दीर्घविधौ सन्वत्त्वं न निमित्तम् । किन्तु लघुनि चङ्पर इत्यस्य तत्रानुवृत्त्या सन्वद्भावविषये तत्प्रवृत्तिः । अतः दीर्घसन्वद्भावाविति पृथगुक्तिः । अथ पञ्चभिः श्लोकैः सन्वद्भावसूत्रं दीर्घोलघोरिति सूत्रञ्च विशदयति । **संज्ञाया इत्यादिना** ॥ अस्मिन् शास्त्रे कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्येकः पक्षः । कार्यकालमित्यस्य कार्यप्रदेशकमित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे तत्तत्कार्यविधिप्रदेशेषु संज्ञाशास्त्रस्य परिभाषाशास्त्रस्य च उपस्थितिः । यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमिति पक्षान्तरम् । उद्देशाः संज्ञापरिभाषाशास्त्राम्नानप्रदेशाः । तान् अनतिक्रम्य यथोद्देशं। संज्ञाशास्त्रं परिभाषाशास्त्रञ्च स्वप्रदेशे स्थितमेव तत्तद्विध्यपेक्षितं स्वंस्वमर्थं समर्थयतीति यावत् । अस्मिन्पक्षे कार्यप्रदेशेषु संज्ञापरिभाषाभ्यान्तदर्थस्यैवोपस्थितिः । न तु संज्ञापरिभाषाशास्त्रयोरिति स्थितिः। सन्वल्लघुनीति सूत्रे, दीर्घो लघोरिति सूत्रे च, अङ्गस्येति, अभ्यासस्येतिं, चानुवृत्तम् । तत्र कार्यकालपक्षे पूर्वोऽभ्यास इति सूत्रं सन्निहितम् । ततश्च अङ्गस्य ये द्वे उच्चारणे तयोः पूर्वः अभ्याससंज्ञः स सन्वद्भवतीति फलितम् । तत्र कृदन्तोच्चारणशब्दयोगादङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी । नत्ववयवषष्ठी । कारकषष्ठ्या बलवत्त्वात् । अङ्गञ्च प्रत्यये

चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।
किं त्वस्यावयवः कश्चित्तस्मादेकाक्ष्विदं द्वयम् ॥
वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।
ऊर्णौ दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥
चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ।
णेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥

परतः कृत्स्नमेव प्रकृतिरूपम् । न तु तदेकदेशः । ततश्च कृत्स्नमङ्गं यत्र द्विरुच्यते न तु तदेकदेशमात्रं तत्रैव दीर्घो लघोरिति दीर्घः, सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावश्च, भवति । एवञ्च अङ्गस्य एकाच्कत्वे सत्येव तयोः प्रवृत्तिः । तत्र कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्तेः । अनेकाच्केषु तु अङ्गेषु न तयोः प्रवृत्तिः । तत एकस्यैव एकाचः अङ्गैकदेशस्य द्विरुक्तेरिति माधवो मन्यत इति प्रथमश्लोकस्यार्थः । नानेकाक्ष्वित्युक्तं विशदयति । चकास्तीति श्लोकेन । चकासृ दीप्तौ । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिचि अर्थवेदयोरिति प्रकृतेरापुगागमे अर्थापिधातुः । ऊर्णुञ् आच्छादने । एते त्रयः अनेकाच्का धातवः । आदिना जागृनिद्राक्षय इत्यादिसङ्ग्रहः । एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्चङि अङ्गं कृत्स्नं न द्विरुच्यते । किंतु अङ्गस्य कश्चिदेकाजवयव एव द्विरुच्यते । तस्मात् अनेकाच्केषु कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभावात् एकाच्केष्वेवाङ्गेषु दीर्घो लघोरिति दीर्घः, सन्वल्लघुनीति सन्वद्भावश्चेत्येतद्द्वयं भवति । नत्वनेकाच्काङ्गेष्वित्यर्थः । नन्वेवं सति दिदरिद्रासति इत्यादौ हलादिः शेष इत्याद्यभ्यासकार्यमनेकाच्कादङ्गान्नस्यात् । कृत्स्नाङ्गस्य द्विरुक्त्यभावात् । किञ्च अजजागरदित्यत्र सन्वत्त्वमाशङ्क्य णिपरकलघोर्गकाराकारस्य जा इत्यनेन व्यवहितत्वादभ्यासस्य न सन्वत्त्वमिति समाहितं भाष्ये । तदेतत् अनेकाच्काङ्गेषु सन्वत्त्वस्याप्रवृत्तौ विरुध्येत । कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभावादेव तत्र सन्वत्त्वस्याप्राप्तौ तच्छङ्काया एवानुन्मेषादित्यस्वारस्यादयथोद्देशपक्षमालंब्याह । **वस्तुत इति** ॥ अङ्गस्येत्यवयवषष्ठी । अङ्गावयवस्याभ्यासस्येति लभ्यते । ततश्च ऊर्णुञि ण्यन्ते चङि नु इत्येकदेशस्य द्वित्वेऽपि और्णूनुवदित्यत्र दीर्घो लघोरित्यभ्यासलघुर्दीर्घीभवति । सन्वत्त्वन्तु प्रयोजनाभावादुपेक्षितम् । अभ्यासे अकाराभावेन सन्यत इत्यस्यासम्भवात् । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिचि प्रकृतेरापुकि अर्थापिधातोश्चङि णिलोपे उपधाह्रस्वे थप् इत्यस्य द्वित्वेऽपि आर्तथपदित्यत्र सन्वद्भावात् सन्यत इत्यभ्यासस्य इत्त्वं अभ्यासदीर्घश्चेति द्वयं भवतीति जानीम इति तृतीयश्लोकार्थः । अङ्गस्यावयव इति पक्षेऽपि चकास्तौ विशेषमाह । **चकास्तौत्विति** ॥ चतुर्थश्लोकोऽयम् । अवस्था वस्तुस्थितिः । व्यवस्थया पक्षद्वयेनेति यावत् । चङ्परे इत्यनेन अन्यपदार्थतया लब्धस्य णावित्यस्य सन्निहितं लघुनीत्येतत् विशेष्यम् । तथाच चङ्परे णौ यल्लघु इति प्रथमव्याख्यानं फलितम् । अङ्गमेव वा णेर्विशेष्यम् । तथाच चङ्परे णौ यदङ्गमिति द्वितीयं व्याख्यानं फलितम् । इति व्यवस्थया पक्षद्वयेन सन्वत्त्वं दीर्घश्चेत्युभयमिदञ्चकासृधातौ ण्यन्ते चङि णिलोपे द्वित्वे अचचकासत् इत्यत्र न स्यात्, स्याच्चेत्यन्वयः । तत चङ्परे णौ यल्लघ्विति व्याख्याने सति नैव उभयं स्यात् । चङ्परस्य णेः कास् इत्यनेन व्यवहितत्वात् । अचीकमतेत्यादौ त्वेकव्यवधानन्तु येन नाव्यव-

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।
णेरग्लोपेऽपि संबन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥

अथ क्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः । 'अण ४४४ रण ४४५ वण ४४६ भण ४४७ मण ४४८ कण ४४९ क्वण ४५० व्रण ४५१ भ्रण ४५२ ध्वण ४५३ शब्दार्थाः' । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववणतुः । ववणिथ । 'धणिः' अपि केंश्चित्पठ्यते । धणति । 'ओणृ ४५४ अपनयये' । ओणति । ओणांचकार । 'शोणृ ४५५ वर्णगत्योः' । शोणति । शुशोण । श्रोणृ ४५६ संघाते' । श्रोणति । 'श्लोणृ ४५७ च' । शोणादयस्त्रयोमी तालव्योष्मादयः । 'पैणृ ४५८ गतिप्रेरणश्लेषणेषु' । 'प्रैणृ' इति क्वचित्पठ्यते । पिप्रैण । 'ध्रण ४५९ शब्दे' । उपदेशे नान्तोयम् । 'रषाभ्याम्—' (२३५) इति णत्वम् । ध्रणति । णोपदेशफलं यङ्लुकि । दन्ध्रन्ति । 'बण इत्यपि केचित् । बेणतुः । बेणिथ । 'कन ४६० दीप्तिकान्तिगतिषु' । चकान । 'ष्टन

धानन्यायात्सोढव्यमेव । चङ्परे णौ यदङ्गमिति व्यख्याने तु अचीचकासदित्यत्र उभयं स्यादेव । अङ्गस्य णिपरकत्वसत्त्वादिति योज्यम् । ननु चङ्परे णौ यल्लघ्विति चङ्परे णौ यदङ्गमिति च व्याख्याभेदे किं प्रमाणमित्यत आह । **इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनादिति** ॥ आदर्तव्येतेति शेषः । ननु णौ इत्यस्यावृत्तिमभ्युपगम्य अग्लोपेऽपि तदन्वयः किमर्थइत्यत आह । **णेरग्लोपेऽपीति** । **अगितामिति** ॥ कमु कान्तावित्यादीनामपीत्यर्थः। **सिद्धय इति** ॥ दीर्घसन्वत्त्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अन्यथा कमुप्रभृतीनामुकाराद्यनुबन्धलोपमादाय अग्लोपित्वात् दीर्घसन्वद्भावौ न स्यातामित्यर्थः । इति घिणिप्रभृतयः कम्यन्ता दश गताः। **क्रम्यन्ता इति** ॥ क्रमु पादविक्षेपे इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । अनुनासिकान्ता इति शेषः । **अणरणेति** ॥ इतःप्रभृति कनदीप्तावित्यतः प्राक् मूर्द्धन्यान्तः । **ओणृ इति** ॥ ऋदित्त्वं नाग्लोपीति निषेधार्थम् । **ध्रणशब्द इति** ॥ अदुपधोऽयम् । **उपदेश इति** ॥ धातूपदेशे अकारान्तोऽयम् । अकारस्य उच्चारणार्थस्य निवृत्तौ तवर्गपञ्चमान्त इत्यर्थः । तर्हि णकारस्य कथं श्रवणमित्यत आह । **रषाभ्यामिति** । **णत्वमिति** ॥ ननु स्वाभाविक एव णकार इत्यस्तु । किंन्नकारस्य कृतणत्वस्य निर्देश इति कल्पनयेत्यत आह । **णोपदेशेति** ॥ नकारस्थानिकणोपदेशस्य नश्चेत्यनुस्वारात्मकं फलं यङ्लुकि प्रत्येतव्यमित्यर्थः। **दन्ध्रन्तीति** ॥ ध्रणधातोर्यङ्लुकि द्वित्वे हलादिशेषे नुगतोऽनुनासिकान्तस्येत्यभ्यासस्य नुकि उत्तरखण्डे णकारस्यासिद्धत्वे अनुस्वारे परसवर्णे तस्यासिद्धत्वात् णत्वाभावे नकारस्यैव श्रवणम् । स्वाभाविकणकारोपदेशे तु उत्तरखण्डे णकार एव श्रूयेत इति भावः । **बणेत्यपीति** ॥ पवर्गतृतीयादिरिति भावः । कनदीप्तीत्यारभ्य अमगत्यादिष्वित्यतः प्राक् तवर्गपञ्चमान्ताः । **ष्टनवनेति** ॥ आद्यः षोपदेशः । ष्टुत्वसम्पन्नः

४६१ वन ४६२ शब्दे'। स्तनति। वनति। 'वन ४६३ षण ४६४ संभक्तौ'। वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः। सनति। ससान। सेनतुः।

२३१९। ये विभाषा। (६-४-४३)

जनसनखनामात्त्वं वा स्याद्यादौ क्ङिति। सायात्—सन्यात्। 'अम ४६५ गत्यादिषु'। 'कनदीप्तिकान्तिगति—' इत्यत्र गतेः परयोः शब्दसंभक्त्योरादिशब्देन ग्रहः। अमति। आम। 'द्रम ४६६ हम्म ४६७ मीमृ ४६८ गतौ'। द्रमति। दद्राम। 'ह्म्यन्त—' (२२९९) इति न वृद्धिः। अद्रमीत्। हम्मति। जहम्म। मीमति। मिमीम। अयं शब्दे च। 'चमु ४६९ छमु ४७० जमु ४७१ झमु ४७२ अदने'।

२३२०। ष्ठिवुक्लमुचमां शिति। (७-३-७५)

एषामचो दीर्घः स्याच्छिति।

आङि चम इति वक्तव्यम्।

आचामति। 'आङि' किम्। चमति विचमति। अचमीत्। जिमिं केचित्पठन्ति। जेमति। 'क्रमु ४७३ पादविक्षेपे'।

टकारः। तदाह। **स्तनतीति। वनषणेति**॥ द्वितीयः षोपदेशः। ननु ष्टनवनशब्द इति, वनेः पठितस्य पुनः पाठो व्यर्थ इत्यत आह। **अर्थभेदादिति**॥ वनेः शब्दे सम्भक्तौच वृत्तिरिष्टा। ष्टनेस्तु शब्द एव वृत्तिरिष्टा। तत्र ष्टन वन षण शब्दे सम्भक्तौ चेत्युक्तौ ष्टनेरपि सम्भक्तौ वृत्तिः स्यात्। ष्टन शब्द इत्युक्त्वा षण सम्भक्तौचेति पाठे तु गौरवमिति भावः। आशीर्लिङि विशेषमाह। **ये विभाषेति**॥ जन सन खनां सन् झलोरित्यतः जनसनखनामित्यनुवर्तते। अनुदात्तोपदेशेत्यतः क्ङितीति। ये इति तद्विशेषणम्। अकार उच्चारणार्थः। तदादिविधिः। विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यतः आदित्यनुवर्तते। तदाह। **जनसनखनामित्यादिना। सायादिति**॥ नकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घः। **द्रम हम्म मीमृ गताविति**॥ आद्योऽदुपधः। **न वृद्धिरिति**॥ अद्रमीदित्यत्र हलन्तलक्षणायां वृद्धौ नेटीति निषिद्धायां ह्म्यन्तेत्यतो अतोहलादेरिति वृद्धिर्नेत्यर्थः। **जहम्मेति**॥ अभ्यासचुत्वेन हस्य झः। तस्य अभ्यासेचर्चेत्यनेन जः। **मिमीमेति**॥ मीमृधातोर्णलि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वः। **अयंशब्दे चेति**। मीमृधातुरित्यर्थः। **ष्ठिवुक्लम्विति**॥ शमामष्टानां दीर्घः श्यनीत्यतः दीर्घ इत्यनुवर्तते। दीर्घश्रुत्या अच इत्युपस्थितम्। तदाह। **एषामचो दीर्घ इति**॥ ष्ठिवु क्लमु आचम् एषां द्वन्द्वः। आचम् इत्यनेन आङ्पूर्वकस्य चमेर्ग्रहणम्। **अचमीदिति**॥ ह्म्यन्तेति न वृद्धिः। **क्रमु पादेति**॥ उदित्वमुदितो वेति विकल्पा-

२३२१ । वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः । (३-१-७०)

एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे ।

२३२२ । क्रमः परस्मैपदेषु । (७-३-७६)

क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति । क्राम्यति—क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु—क्रामतु ।

२३२३ । स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । (७-२-३६)

अत्रैवेट् । अक्रमीत् ।

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः । 'अय ४७४ वय ४७५ पय ४७६ मय ४७७ चय ४७८ तय ४७९ णय ४८० गतौ' । अयते ।

२३२४ । दयायासश्च । (३-१-३७)

र्थम् । **वा भ्राशेति** ॥ दिवादिभ्यश्श्यनित्यतः श्यन्निति, कर्तरिशबित्यतः कर्त्तरीति, सार्वधातुके यगित्यतः सार्वधातुक इति, चानुवर्त्तते । तदाह । **एभ्यः श्यन्वेत्यादि** ॥ **क्रम इति** । **दीर्घः स्यादिति** ॥ शमामष्टानामित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । **शितीति** ॥ ष्ठिवुक्लम्वाचमामित्यत स्तदनुवृत्तेरिति भावः । **क्रामत्विति** ॥ मध्यमपुरुषैकवचने क्रामेत्यत्र तु क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घो भवत्येव । नच दीर्घस्याङ्गाधिकारस्थत्वात् नलुमतेति निषेधः शङ्क्यः । लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य कार्य एव तस्य प्रवृत्तेः । शितिपरतः क्रमेरङ्गस्य दीर्घस्तु न लुप्तप्रत्यये परस्मैपदे परे अङ्गस्य कार्यम् किन्तु शिति परे अङ्गस्य कार्यमिति बोध्यम् । **स्नुक्रमोरिति** ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी आत्मनेपदनिमित्तस्याभावः अनात्मनेपदनिमित्तम् । अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह नञ्तत्पुरुषो विकल्पत इत्युक्तेः समासः । आत्मनेपदनिमित्ताभावे सति स्नुक्रम्भ्यां परस्य वलाद्यार्धधातुकस्य इट् स्यादित्यर्थः । स्नुक्रमोरनुदात्तोपदेशानन्तर्भावादिति सिद्धे वचनमिदं नियमार्थमित्याह । **अत्रैवेडिति** ॥ एवञ्च भावकर्मलकारेषु इण्ण भवति । उपस्नोष्यते जलेन । भावलकारोऽयम् । उपक्रम्यते । कर्मणि लट् । यक् । प्रस्तुतमित्यत्र तु श्र्युकः कितीति निषेधान्नेट् । आर्धधातुकस्येड्वलादेरिति इड्विधेः पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् । स्नुक्रमोरनात्मनेपद इति तु न सूत्रितम् । आत्मनेपदाभिन्ने परस्मैपदे परे इत्यर्थे विक्रमिष्यतीत्यासिद्धेः । स्येन व्यवधानात् । आत्मनेपदे परे नेडित्यर्थे तु प्रचिक्रंसिष्यत इत्यसिद्धिः । अतो निमित्तग्रहणमित्यलम् । **अक्रमीदिति** ॥ ह्म्यन्तेति न वृद्धिः । इति क्रम्यन्ताः परस्मैपदिनो गताः । **रेवत्यन्ता इति** ॥ रेवृ प्लवगतावित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । अयपयेत्यारभ्य शल्चलने इत्यतः प्राक् यकारान्ताः । **दयायासश्चेति** ॥ दय अय् आस् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । कास